

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.523(497.4-14)(091)
prejeto: 17. 11. 2006**Boris Golec**doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe

IZVLEČEK

Prispevek obravnava historična meščanska naselja, tj. mesto in dva oz. tri trge na Vipavskem, območju na meji med deželama Goriško in Kranjsko. Vsako od obravnavanih naselij so zaznamovale posebnosti, ki jim je tudi v širšem prostoru le težko najti primerjavo, povezovalo pa jih je predvsem dejstvo, da so navkljub naslovu mesto oz. trg funkcionirala kot navadne vaške soseske, privilegirane z nekaterimi gospodarskimi predpraviciami.

KLJUČNE BESEDE

mesto, trg, tabor, Vipava, Vipavski Križ, Podnanos, Ajdovščina

SUMMARY

CIVIC SETTLEMENTS OF THE VIPAVA REGION AND THEIR PARTICULARITIES UP TO THE END OF THE FEUDAL AGE

The contribution deals with historical civic settlements, that is with a town and two or three boroughs in the Vipava region, a bordering region between the provinces Gorizia and Carniola. Each of the treated settlements were marked by particularities for which a comparison can hardly be found even in a broader space; connecting them was primarily the fact that despite the title town or borough, they functioned as common village communities granted with some economic privileges.

KEY WORDS

town, borough, rally, Vipava, Vipavski Križ, Podnanos, Ajdovščina

S pojmom historičnih meščanskih naselij označujemo tiste naselbine, ki so bile v fevdalni dobi upravičene do naslova mesto (Stadt, civitas) ali trg (Markt, oppidum) in katerih prebivalstvo se je prepoznalo v poimenovanju "purgarji" (iz nem. Bürger). Pravno razlikovanje med mesti in trgi se je v slovenskem prostoru, izvzemši Obalo, dokončno utrdilo v poznem srednjem veku, v 14. in 15. stoletju. Mesta so v razliko od trgov temeljila na podeljenih mestnih pravicah, funkcionirala sredi fevdalnega podeželja kot avtonomne enklave, saj so imela za svoje območje, t. i. pomirje, pravico do lastne uprave in sodstva na čelu z mestnim sodnikom in svetom, njihovo prebivalstvo pa je bilo osebno svobodno oz. si je osebno svobodo pridobilo po letu in dnevu nemotenega bivanja v mestu. Oznaka trg je nasprotno predstavljala le nepopolno kopijo mesta, pri čemer so se trgi med seboj občutno razlikovali po stopnji dosežene upravno-sodne avtonomije: od takih z lastnim nižjim sodstvom in upravo do navadnih sejemskih vasi in miniaturnih naselij, ki so po izgubi tržnih funkcij obdržala le še trški naslov. Trgi so sicer imeli zelo podobne ali enake gospodarske funkcije kot mesta, a so ostajali sestavni del zemljiškega gospodarstva, trški prebivalci pa navadni oziroma nekoliko privilegirani podložniki.

Za izhodišče obravnave historičnih meščanskih naselij na Vipavskem naj najprej izpostavimo njihovo poglobljeno skupno značilnost. Vsa tri – Vipava, Sv. Križ (Vipavski Križ) in Šentvid pri Vipavi (Podnanos) – so doživljala svojstven razvoj, vsako z eno ali več posebnostmi, ki jim tudi v širšem prostoru komajda najdemo primerjavo. Ob pogledu na omrežje slovenskih meščanskih naselij poleg tega izstopa njihova geografska bližina – stisnjenost dveh trgov in mesta na razdalji samo ducata kilometrov, česar prav tako ne srečamo nikjer drugje kot v Zgornji Vipavski dolini, ob goriško-kranjski deželni meji.

Razvoj in posebnosti treh meščanskih naselij Vipavske bomo spremljali za vsako posebej, v kronološkem zaporedju, kakor so dobila mestni oz. trški naslov. Začeli bomo z Vipavo, edinim še srednjeveškim trgov tega prostora, nadaljevali s Sv. Križem, mestecem, ki se je na slovenskih tleh kot zadnje, šele poznega leta 1532, s formalnopravno povzdignitvijo pridružilo historičnim mestom, ter končali s Šentvidom pri Vipavi, katerega danes domala pozabljeni trški naslov sega v pozno 16. stoletje. Nazadnje se bomo samo dotaknili Ajdovščine, svojevrstnega vaškega naselja urbanega videza, ki pravzaprav ne sodi več v našo obravnavo, saj je trški naslov pridobilo veliko pozneje, šele konec 19. stoletja.

I. Vipava

Pri Vipavi ne moremo mimo dejstva, da je bila dolgo daleč naokoli edini trg in sploh edino srednjeveško meščansko naselje obravnavanega prostora. Med njenimi specifičnostmi kaže posvetiti posebno pozornost trem vprašanjem: 1) se je vipavski trg res razvil neposredno iz vasi?; 2) ga je v srednjem veku resnično obdajalo obzidje? in 3) ali je bila njegova trška avtonomija dejanska ali zgolj navidezna?

Pri razreševanju prvega vprašanja, nastanka trške naselbine iz vaškega predhodnika, se je moč opreti predvsem na pojavljanje poimenovanj "vas" in "trg" v pisnih virih. Dokončno izoblikovanje vipavskega trga vsekakor sodi v 14. stoletje, v čas razpadanja oglejske posesti, za katero so se kot glavni pretendenti potegovali grofje Goriški in v vipavskem primeru kot uspešnejši tekmeč Habsburžani. Čeprav je Vipava do tega časa že postala pomembno lokalno središče z več gradovi in s sedežem pražupnije, je v virih nastopala samo kot vas.¹ Prva omemba *trga (in foro Wipach)* je iz leta 1367,² potem ko deset let prej, leta 1357, prvič srečamo tržana (*Purger ze Wippach*).³ Statusna sprememba kraja, kot vse kaže, ni naključna, temveč povezana z dejstvom, da sta zgornji vipavski grad kot sedež teritorialnega zemljiškega gospodarstva Vipava in z njim tudi glavna naselja dobro desetletje poprej postala habsburška.⁴

Razmeroma pozna omemba Vipave kot trga je Frana Zwittera pred skoraj 80 leti napeljala k njeni uvrstitvi v tisto skupino trgov, "ki so nastali s tem, da je deželni knez povzdignil že dolgo obstoječo vas v trg", pri čemer naj bi "se spremenil le njen pravni značaj, ne pa tudi naselbina sama". V ta tip trgov je Zwitter poleg gorenjskega Trziča kot edinega primera, dokumentiranega s povzdignitveno listino, prišteval še Vipavo, Litijo in Senožeče,⁵ vendar moremo zadnja dva ob današnji stopnji raziskanosti odšteti.⁶ Verjetnost, da se je stara farna vas neposredno preoblikovala v trg, je tako še največja pri Vipavi. Obstaja pa tudi možnost, po

¹ Npr. ob podelitvi oglejskega fevda leta 1300: "*in villa Wipachi*" (Bianchi, *Thesaurus ecclesiae*, str. 147).

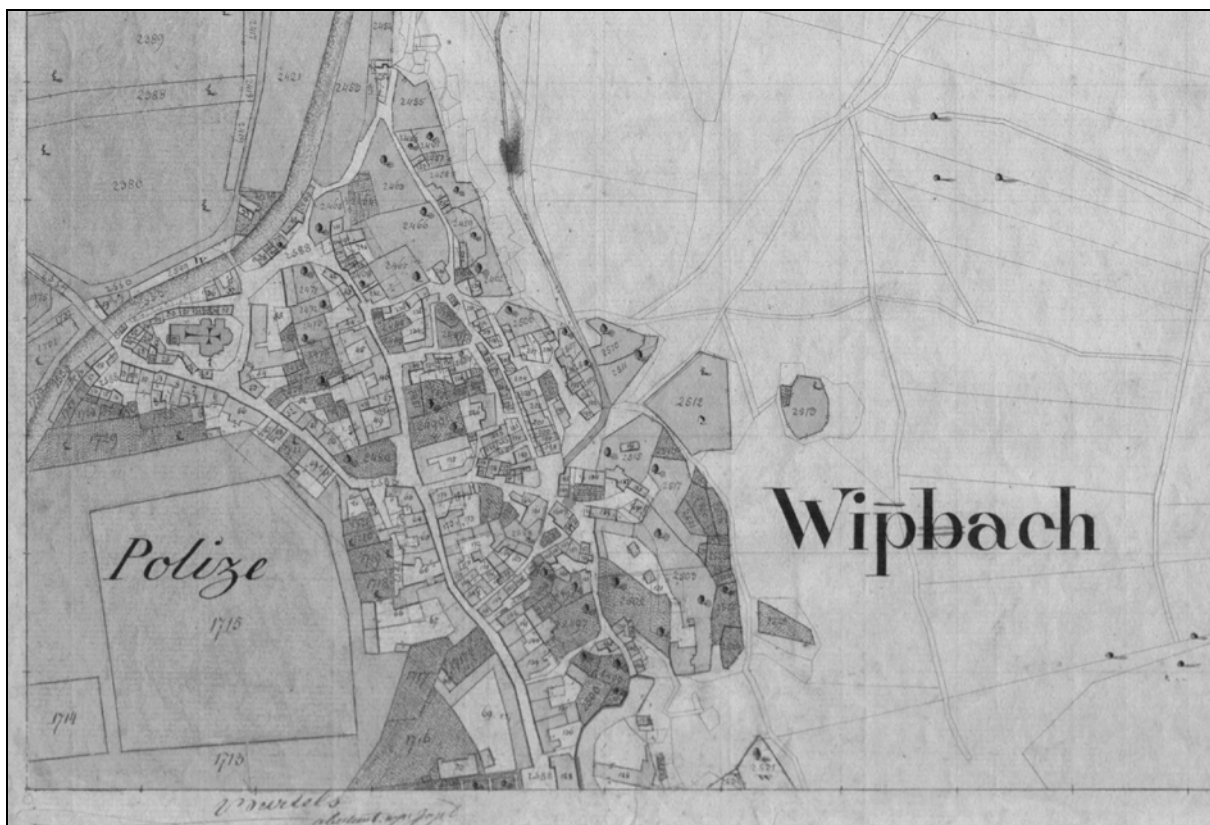
² Regest 1367 III. 20. v: Bianchi, *Thesaurus ecclesiae*, str. 356.

³ StLA, All. Urk. Reihe, No. 2595, 1357 III. 12., s. 1.

⁴ Grad Zgornja Vipava, gospodar trga, je bil habsburški že od leta 1344 in so ga deželni knezi zaradi finančnih težav zastavljali, grad Spodnja Vipava pa je leta 1382 dokončno ostal Goriškim, ki so posest in grad podeljevali v fevd (M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 54; D. Kos, *Med gradom*, str. 44).

⁵ Zwitter, *Starejša kranjska*, str. 15, 20.

⁶ Pri Litiji je šlo za trg brez (pravega) vaškega predhodnika, obzidani tržec Senožeče pa je primer razvojnega tipa trga ob starejši farni vasi, od katere se je veskozi razlikoval tako v fizičnem kot v pravnem pogledu (Golec, Senožeče, str. 367; isti, *Družba*, str. 26–27, 29–30).

Vipava na franciscejski katastrski mapi iz leta 1822 – osrednji del trga z župnijsko cerkvijo sv. Štefana (zgoraj) in izvorom Vipave (spodaj)⁷

kateri je šlo za dvostopenjski nastanek trga: najprej farna vas, ob njej mlajši trg in končno zlitje obeh v enovito naselje. Mlajši, trški del Vipave je bil v takem primeru severni del naselja z osrednjo trško ulico in župnijsko cerkvijo, medtem ko je treba jedro starejše farne vasi iskati v južnem delu okoli nekdanje cerkve sv. Marka, ki naj bi bila po poznejših poročilih prvotna vipavska župnijska cerkev.⁸ Ob trgu pri tej cerkvi (*an St: Marca platz*) je namreč ležala župnijska podložniška posest,⁹ pomenljivo pa je po svoje tudi dejstvo, da je patriarh še leta 1378, potem ko je Vipava že bila izpričana kot trg, ravno v bližini te cerkve podelil fevd, lociran v vas (!) Vipava (*in villa Wipaci*).¹⁰

⁷ ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, mapa A 212.

⁸ *Catalogus cleri*, str. 152, navaja, da je bila podružnica sv. Marka vipavska župnijska cerkev do leta 1345. – Podatek v popisu tolminskega in goriškega arhidiakonata iz leta 1668, ki navaja cerkev kot staro vipavsko župnijsko cerkev, naj bi bil po J. Höflerju (*Gradivo*, str. 147) najbrž napačen: "po (zmotnem) pričevanju popisa 1668..." Cerkev so porušili leta 1948 (prav tam), stala pa je na južni strani gradu vipavskega gospostva, tik ob reki Vipavi (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, mapa A 212).

⁹ ŽU Vipava, U 6, urbar župnije Vipava 1608, prepis 9. 11. 1669.

¹⁰ Bianchi, *Thesaurus ecclesiae*, str. 392: "*unam curiam /.../ in villa Wipaci penes Ecclesiam S. Marci*". – Sodeč po lociranju kapele sv. Marka v trg (*capella sancti Marci /.../*

Pri ugotavljanju eno- oz. dvostopenjskega naselbinskega izvora nam je komajda lahko v pomoč poznosrednjeveška posestna struktura Vipave. Tu namreč ne srečamo kmečkih hub, značilnih za vaška naselja, vse izpričane posestne enote – domovi, hiše, oštati in kajže¹¹ – pa so hkrati tipične tudi za stare farne vasi, in ne le za trge. Določnejše odgovore na vprašanja o naselbinskem razvoju ter predvsem o domnevni prvotni razmejitvi med farno vasjo in mlajšim trgom bi tako mogel dati šele natančen študij mikrotopografije.

V neposredni povezavi z naselbinskim razvojem kraja je tudi vprašanje obstoja in obsega trškega obzidja. Ni dvoma, da je Vipava že v prvi polovici 15. stoletja premogla nekakšen zid, ki je, če nič drugega, oklepil osrednji del trga. Neki notarski instrument iz leta 1430 omenja namreč pri cerkvi sv. Marka "zadnja vrata trga Vipava".¹² V

in oppido Pybacennis), je bil ta del Vipave leta 1430 že vključen v trško naselbino (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 12 D/31, 1430 VII. 6., Vipava).

¹¹ Prim. zlasti M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 251–266.

¹² "... *penes posteriorem januam in oppido Pybacennis* ..." (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 12 D/31, 1430 VII. 6., Vipava).

tem času vsekakor ni manjkalo razlogov za vsaj zasilno utrditev kraja, saj je prvemu valu turških plenilskih vpadov na slovensko ozemlje sledila leta 1420 še beneška zasedba Furlanije. Očitno pa v primeru vipavskega obzidja, kot moremo povzeti iz naslednjega podatka, ni šlo za kaj večjega in trdnejšega. V času načrtnega protiturškega utrjevanja slovenskih mest je cesar Friderik III. leta 1478 tržanom Vipave ukazal, naj svoj trg obdajo z obzidjem in jarki.¹³ Ob tem zelo lapidarnem podatku se sprašujemo: ali ukaz pomeni, naj postavijo obzidje na novo, ali pa naj se lotijo le posodobitve starega, že obstoječega? V kolikšni meri se je eno ali drugo uresničilo, ostaja prav tako nepojasnjeno, saj imamo o obzidju po tem času le zelo skromna pričevanja. Leta 1571, ko ga vsekakor ni bilo več, so deželnoknežji komisarji zabeležili pričevanje Vipavcev, da je imela Vipava "pred veliko leti" in še med avstrijsko-beneško vojno (1508–1516) dvoje vrat, ena na zgornjem in druga na spodnjem koncu kraja pri mostu.¹⁴ Kot vse kaže, pa nikoli ni šlo za kaj več kot zasilno obzidje, ki se v omenjeni vojni očitno ni obneslo in ga po beneškem požigu trga leta 1509 najbrž niso več obnovili.¹⁵ Kakor koli, Vipava je bila eden redkih slovenskih trgov, ki so se lahko ponašali z obzidjem, sicer neizogibnim zunanjim simbolom mest. Neupoštevaje tistih šest obzidanih kranjskih trgov iz habsburške dediščine po Celjskih grofih, ki so postali deželnoknežja mesta (Kočevje, Krško, Lož, Višnja Gora, Radovljica in Črnomelj), sta se namreč v zgodnjem novem veku kot trga z obzidjem obdržala le mali tržec Senožeče in dolenski Mokronog.¹⁶

Na drugi strani se Vipava ni uvrščala med maloštevilne trge s podeljenim trškim privilegijem, ki bi prebivalcem zagotavljal kakršne koli, četudi še tako skromne kolektivne (pred)pravice, kaj šele razvito trško upravno-sodno avtonomijo. Vse, kar je v tem pogledu premogla, so bili deželnoknežji sejemski privilegiji. Prvega, za tedenski sejem, je tržanom (*den burgern*) leta 1470 podelil Friderik III.,¹⁷ drugega – tako za tedenski kakor letni sejem – pa so pri deželnem knezu leta 1553 v imenu trške soseske (*der ganzen nachperschaft des*

marckhts Wippach) izposlovali Lanthieriji, tedaj še zastavni imetniki vipavskega gospostva.¹⁸

Vipavci so se zaradi povedanega kajpak zavedali pravne negotovosti svojega položaja. Ni nključje, da so se zato v zadregi sklicevali na domnevne zapisane svoboščine, ki naj bi se jim izgubile oziroma založile. Tako so leta 1572 zatrjevali, da so jih deželni knezi v preteklosti obdarovali s "številnimi sijajnimi privilegiji in svoboščinami" (*mit vielen herrlichen schönen privilegien vnd freyhaitten*), ko pa bi morali deželnoknežji komisiji predložiti pisna dokazila, so se izgovorili, da so jim zgorela v raznih požarih, zlasti med beneško vojno v začetku stoletja.¹⁹ V resnici se kaj takega preprosto ni moglo zgoditi, ampak so bili domnevni privilegiji le plod želja Vipavcev. Če bi namreč resnično obstajali, bi Vipavci zanesljivo skušali doseči njihovo obnovev že pol stoletja prej, neposredno po vojni, ko so bili leta 1521 klicani k deželni poklonitvi v Gorico. Ob tej priložnosti so namreč deželnega kneza prosili za potrditev starih svoboščin in navad, ne da bi vsaj z besedico omenili kakršno koli uničenje pisanih privilegijev med nedavno končano vojno.²⁰

Res pa je čas prve polovice 16. stoletja vipavskemu trgu na področju trških pravic in stopnje avtonomije prinesel določen zastoj, če že ne nazadovanje. Tako imamo za 14. in 15. stoletje vrsto listinskih pričevanj, ki govorijo o lastniški naravi trških hiš in zemljišč (*aigenthumbliche guetter*),²¹ vendar omenjena pisma deželnoknežjih komisarjev niso prepričala, da Vipavcem leta 1572 ne bi vsilili prevedbe njihove posesti in kupnopravno. Tako so morali trški gospodarji, najsi so bili podložniki vipavskega gospostva ali spodnjega gradu, odslej ob vsaki posestni spremembi plačati zemljiškemu gospodu dajatev desetega pfeniga,²² kar jih je v tem pogledu sčasoma povsem izenačilo z okoliškimi kmečkim življem.

¹⁸ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–4, 27. 7. 1553.

¹⁹ Prav tam, šk. 118, I/68, lit. W V–4, s. d. (ad 1. 1. 1572).

²⁰ Prav tam, šk. 83, I/48, lit. G XIV–4, 15. 11. 1521.

²¹ StLA, All. Urk. Reihe, No. 2911, 1364 VII. 4., s. 1.; No. 5926, 1444 VI. 26., Vipava; No. 6242, 1450 VI. 9., s. 1. – O lastniški naravi posesti v trgu izrecno priča darovnica Andreja Černeta in njegove matere iz leta 1463: *'als ander vnser erb vnd aygen guett'* (StLA, All. Urk. Reihe, No. 6986, 1463 IX. 29., s. 1.).

²² ARS, AS 1, Vic. A., šk. 118, I/68, lit. W V–4, s. d. (ad 1. 1. 1572); šk. 117, I/67, lit. W III–10, s. d., Relation auf die herschafft Wippach. – V poročilu deželnoknežje komisije je še zapisano, da so si Vipavci hiše in travnike pri lastili kot lastne (*für aigen guet angezogen*) in jih drug drugemu prodajali kot dedne (*erblich verkhaufft*). Posestnike iz trga srečamo nato leta 1581 med prejemniki kupnopravnih pisem tako pri gospostvu Vipava (StLA, I.Ö. HK, HK–Sach, K 93/9, Verzeichniss der kaufrechtbriefe der herrschaft Wippach) kot pri Baumkircherjevem turnu (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 118, I/68, lit. W V–1, 12. 6. 1581).

¹³ Regesta 1478 V. 7., Gradec in 1478 V. 8., Gradec, v: Chmel, *Actenstücke*, str. 902.

¹⁴ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 117, I/67, lit. W III–10, s. d., Relation auf die herschafft Wippach.

¹⁵ Valvasorjeva upodobitev v Slavi (1689), denimo, prikazuje le nekaj nizkih zidov med vrtovi, zato pa daje videz obrambnega objekta spodnji grad, pri Valvasorju imenovan Stari grad (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 654). Poleg še danes ohranjenih obrambnih objektov priča o njegovi funkciji tudi ljudsko poimenovanje Tabor.

¹⁶ Prim. Valvasorjevi upodobitvi Mokronoga in Senožeč v: Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 394 in 523.

¹⁷ Regest 1470 V. 15., s. 1. v: Chmel, *Regesten*, str. 585.

Tudi pri naslavljanju in samonaslavljanju s tržani (purgarji) je od 16. stoletja dalje zaslediti postopno nazadovanje. Če je oznaka "purgar" v listinah iz časa pred letom 1500 že postala reden pojav,²³ je pomenljivo, da je takšno poimenovanje posameznikov srečati v 17. in 18. stoletju le izjemoma, in še to zgolj v zapisih eksterne, nevipavske provenience. Domačih pisanih virov je resda malo, saj se nista ohranila ne trški ne gosposki arhiv, a je na drugi strani dovolj zgovorna ugotovitev, da naziv "purgar" (*Bürger*) pogrešamo celo v pogodbah in oporokah trških veljakov.²⁴ Prav tako ni v župnijskih matičnih knjigah noben domačin označen kot "civis" (tržan), čeprav se v njih s takim naslovom redno pojavljajo meščani in tržani od drugod.²⁵ Kaj so bili po osebnem položaju prebivalci vipavskega trga, končno nazorno spričuje kupno pismo vipavskega župnika iz leta 1793, ki nekega Vipavca imenuje "podložnik v trgu Vipava pod gospostvom Vipava" (*in marckte Wippach unter der herrschaft Wippach rucksäßiger vnterthann*).²⁶

Vipava je bila tako tipični predstavnik notranjskih trgov, od katerih niti eden ni premogel prave trške avtonomije na čelu z voljenim zastopstvom – lastnim trškim sodnikom in svetom. Prav tako v nobenem od devetih niso poznali diferenciacije med skupnostjo polnopravnih tržanov z individualno podeljenim tržanskim statusom ter ostalimi trškimi prebivalci (t. i. gostači), kar je bilo pravilo v trgih z razvito sodno-upravno avtonomijo.²⁷ Takšna nediferenciranost prebivalstva se pri Vipavi vseskozi jasno odraža v listinah in dopisih, ki so jih Vipavci prejeli od višjih oblastev oziroma so jih sami naslovili nanje. V 16. stoletju je, denimo, zaslediti intitulacije in inskripcije, kakor leta 1537 "trški ljudje" (*dieselben markht leut*), leta 1553 "soseska in prebivalci trga Vipava" (*nachparschafft vnd inwohner des marckhts Wippach*), še največkrat pa običajno kolektivno ime za tržane: "bürger" oz. "bürgerschaft".²⁸ Pozneje, v 17. stoletju, ko sicer razpolagamo z manj tovrstnimi viri, kolektivna oznaka tržanov pomenljivo povsem izginje in

jo zamenja pojem "soseska" (*die nachbarschaft*).²⁹

Nasprotno ni mogel Vipavi kot taki nihče odrekati trškega naslova, čeprav se ni po svoji notranji ureditvi v ničemer bistvenem razlikovala od navadne vaške soseske ali komuna. Med drugimi tovrstnimi skupnostmi je tako izstopala predvsem po podeljenih sejmskih pravicah, na katere se je vezalo pobiranje sejmskih prihodkov, posebej žitne merice.³⁰ Kot znamenje prestiža je poleg tega premogla še t. i. "komunsko hišo", v kateri so v navzočnosti celotne soseske med drugim sklepali cerkvene letne obračune; trška soseska se je namreč, tako kot soseske nasploh, institucionalno vezala na obe vipavski cerkvi, župnijsko sv. Štefana in podružnično sv. Marka.³¹

In vendar je Vipava glede trške avtonomije doživljala tudi svoje "boljše čase", dasi bolj navidez in vsega skupaj le nekaj desetletij. V razponu od petdesetih let 16. do tretjega desetletja 17. stoletja namreč v virih srečujemo trškega sodnika in trški svet – dva temeljna elementa razvite trške avtonomije, za povrh pa se po enkrat omenjata še trško sodišče (*markgericht zu Wippach*)³² in rotovž (*rat-haus*).³³ Ko se v zvezi s sodniško funkcijo ne bi ohranila obsežna korespondenca s preloma iz 16. v 17. stoletje, bi torej slej ko prej ostali pri zmotni domnevi, da je Vipava v dobi protestantsko-katoliških nasprotij kakšnih sedemdeset let resnično premogla popolno ali vsaj delno trško avtonomijo na čelu z lastnim sodnikom.

V resnici je šlo za veliko manjšo samostojnost, kot bi mogli soditi zgolj iz pojavljanja organov in funkcij. Lanthieriji, tedaj še zastavni imetniki deželno knežjega gospostva Vipava, so namreč Vipavcem dali le zelo skromne koncesije, ki ustvarjajo

²³ StLA, All. Urk. Reihe, No. 2595, 1357 III. 12., s. 1.; No. 5926, 1444 VI. 26., Vipava. – ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Samostan Bistra, 1466 III. 3., s. 1. – Regest 1478 V. 8., s. 1., v: Chmel, *Actenstücke*, str. 902.

²⁴ Npr. testament Lukrecije Kocjan (ARS, AS 1080, Collectanea, šk. 6, fasc. 8, Testamenti, 1742 VI. 10., Vipava) ali izročilna pogodba Andreja Premrova (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 43, RDA, P 165, ad No. 25, 13. 9. 1761).

²⁵ Npr. "*civis civitatis Kamnigk*" (ŽU Vipava, poročna matična knjiga 1694–1717, 9. 6. 1711).

²⁶ ŽU Vipava, fasc. 3, Dajatvena pisma – kupne pogodbe, 3. 6. 1793.

²⁷ Prim. Golec, *Družba*, str. 380 sl., 468.

²⁸ StLA, Registratur der (niederösterreichischen) Kammer, 1536–1537, fol. 311, 22. 11. 1537. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–4, 27. 7. 1553; šk. 118, I/68, lit. W V–4, 1. 1. 1572. – StLA, I. Ö. HK–Sach, K 93/8, 29. 4. 1573.

²⁹ StLA, Innerösterreichische Regierung (I. Ö. Reg.), Cop 1620–III–130, 21. 3. 1620. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–5, 3. 2. 1621, 20. 8. 1621. – Vipavci sami so se, denimo, leta 1637 v prošnji grofu Lanthieriju še poimenovali "*die gesambte bürgerschaft*", grof pa jih je v odgovoru degradiral v navadno sosesko (ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirana prošnja Vipavcev z grofovim pripisom z dne 15. 10. 1637). Tržanov kot kolektiva ne pozna niti terezijanski kataster iz srede 18. stoletja, čeprav Vipavo sicer dosledno naslavlja s trgov (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164; šk. 20, BT, P 164).

³⁰ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (1599).

³¹ ŽU Vipava, U 13, knjiga letnih računov cerkve sv. Marka 1725–1799; U 11, knjiga letnih računov župnijske cerkve sv. Štefana 1714–1780. – V računih cerkve sv. Štefana je za "komunsko hišo" navedenih več različnih lokacij: npr. 2. 3. 1719 "*Vippaci in domo comunitatis sancti Marci*", 5. 2. 1721 "*Vipaci in domo comunitatis*", 12. 3. 1732 pa "*in domo comunitatis ecl. s. Stephani et confraternitatis st. rosary BMV*".

³² Gre za zapis v vicedomskih sodnih protokolih, ko je vicedomsko sodišče obravnavalo apelacijo na razsodbo vipavskega "trškega sodišča" v sporu med Sigmundom Kurtevom in ključarji cerkve sv. Lenarta (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 372, protokoli zaslišanj 1560–1564, fol. 533–534, 24. 6. 1564).

³³ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–9, 16. 1. 1598.

zavajajoč videz večje samostojnosti trga od dejanske. Svojim trškim podanikom so ustregli v toliko, da so postavljenega deželskega sodnika vipavskega gospostva pripoznali še kot "naslovnega" trškega sodnika. Tako je Lanthierijev deželski sodnik po novem nosil dvojni naziv "trški in deželski sodnik" (*markt und landrichter*), mestoma pa tudi le naslov "trški sodnik", če je šlo za zastopanje tržanov navzven.³⁴ Nobeno naključje ni, da so se Vipavci prav v tem času, leta 1577, edinokrat samozavestno podpisali kot "sodnik, svet in celotna občina trga Vipava" (*n. richter, rath vnd gantze gemain des markhts Wippach*),³⁵ tj. tako, kot so se naslavljala mesta in trgi z lastno samoupravo. Svet kot tak se nato omenja še leta 1598, ko je iz njegovega nastopanja tudi jasno razvidno, da gre zgolj za sodne prisednike deželsko-trškega sodnika, in ne za pravi voljeni trški svet.³⁶ Tedaj edinokrat izpričani rotovž (*rathaus*) pa je samo drugo ime za t. i. "uradno hišo" (*amtshaus*), v kateri so se odvijali deželskosodni procesi in kamor so prehodno zapirali še neobsojene hudodelce.³⁷

³⁴ Najzgodnejša omemba sodnika v dvojni funkciji je iz leta 1556, ko se je ob vročilu nekega pisma kot prejemnik podpisal "tržni in selski sodnik" (Štrekelj, Dvoje glagoliških, str. 155). Prvi po imenu znani sodnik pa je Vincenc Amigoni, dolgoletni deželski sodnik, prvokrat označen z dvojnimi naslovom deželskega in trškega sodnika leta 1584 (ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 96, fasc. 54/11, snopič 8, št. 8, s. d., prezentirano 31. 3. 1584, Verzeichnus der jenigen personen etc.). Po poročanju bratov Lanthieri leta 1598 so Amigonija pustili v sodniški službi 25 let in ga slednjič zaradi njegovega vztrajanja v luteranstvu zamenjali s Petrom Uletom, kar jim je omogočala pravica postavljanja "*aines markhtrichters zu Wippach*" (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3, 8. 1. 1598). Deželni vicedom je nato Uleta potrdil za "*markht vnd landrichter zue Wippach*" (prav tam, 11. 1. 1598). – Vipavskega sodnika kot trškega sodnika (*markhrichtern*) imenujejo razni ukazi in spisi deželnih oblastev: 16. 5. 1601 (ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 449, fasc. 292a, pag. 569–572), 4. 1. 1603 (prav tam, šk. 451, fasc. 292c, pag. 1–2), 26. 3. 1610, 17. 8. 1610, 23. 8. 1610, 25. 8. 1610 in 27. 1. 1611 (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 375, protokoli zaslišanj 1610–1611), 17. 11. 1615 (ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 90, fasc. 54/5, snopič 4, protokol reformacijske komisije, pag. 220, 242–243). Kot "*marktrichter zu Wippach*" se je leta 1620 podpisal Bernard Distl (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W–5, 17. 4. 1620), zgolj "*richter*" pa se v virih pojavlja izjemoma (npr. ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 438, fasc. 291, pag. 981–984, 17. 8. 1595; ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3, 3. 11. 1597).

³⁵ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–4, s. d., prezentirano 2. 3. 1577.

³⁶ Prav tam, lit. W II–9, 16. 1. 1598.

³⁷ Tako Peter Ule poroča, da je pribil javni patent "*aufs rathaus alda zu Wippach*", kjer se opravlja justica (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–9, 16. 1. 1598), nekoliko mlajše poročilo pa govori o nasilnem strganju iste odredbe z "uradne hiše" (*ambthauß*) (prav tam, šk. 261, I/135, lit. R XIV–9, Religions–Sachen, Wippacher Secten, s. d.). Vicedom je v svojem poročilu v Gradec pisal o istem incidentu pri "komunu" (*comaun*) (prav tam, šk. 285, I/145, lit. W II–9, 16. 1. 1598). V dopisovanju z oblastmi se nato vseskozi navaja zgolj "uradna hiša", v kateri je vsakokratni sodnik tudi stanoval (prav tam, lit. W

Postavlja se torej vprašanje, odkod in zakaj v drugi polovici 16. stoletja pripravljenost Lanthierijev, da svojim trškim podanikom priznajo navidezne institucije trške avtonomije. Tržane, povečini podložnike gospostva Vipava, je z brati Lanthieri za nekaj desetletij preprosto zbližal skupni interes, saj so bili oboji dejavni privrženci protestantske vere. Kot lahko beremo v poročilih z nasprotni, katoliške strani, naj bi bili Vipavci tako trmasti luterani, da so celó iz cerkve sv. Marka "naredili posvetovalnico in krčmo",³⁸ povsem neizpodbitno pa je dejstvo, da so Lanthieriji ščitili tiste svoje podanike, za katere so deželnoknežje oblasti zahtevale, da se morajo zaradi vztrajanja pri luteranstvu iz trga izseliti.³⁹

Prav v zvezi s protireformacijskimi ukrepi se nam odpre tudi celovit vpogled v notranje pravno-upravne razmere gospostva in trga. Tako izveemo, da Vipavci sodnikov dotlej niso volili, temveč so jih Lanthieriji postavljali sami, po svoji volji, dokler se konec 16. stoletja pri umestitvi sodnika niso morali začasno ukloniti zahtevam kranjskega deželnega vicedoma v Ljubljani. Ta jim je najprej ukazal, naj luteranskega deželsko-trškega sodnika zamenjajo s katoliškim, kar so Lanthieriji tudi storili, a so novega sodnika zaradi pritožb zoper njegovo samovoljo kmalu zatem na lastno pest odstavili in na sodniško mesto umestili drugega Vipavca. Čeprav je bil tudi ta katoličan, deželni vicedom dejanja ni odobral. Še več, po nekajmesečnih prepirih je osebno prišel v Vipavo ter ponovno ustoličil prejšnjega sodnika – Petra Uleta.⁴⁰

Zdrahe in burkaški prepiri, ki so se razvneli ob tej priložnosti, bi zaslužili posebno obravnavo, če že ne kar večšega satirikovega peresa. Zaradi dveh zanimivosti širšega pomena jih kaže na tem mestu vsaj omeniti. Prva je karikatura sodnika Uleta v opravi nekakšnega dvornega norca, ki so jo njegovi nasprotniki januarja leta 1598 nabili na vrata vipavske uradne hiše in se je v kopiji ohranila v ljubljanskem vicedomskem arhivu.⁴¹ Če nič drugega, gre nesporno za najzgodnejšo upodobitev kak-

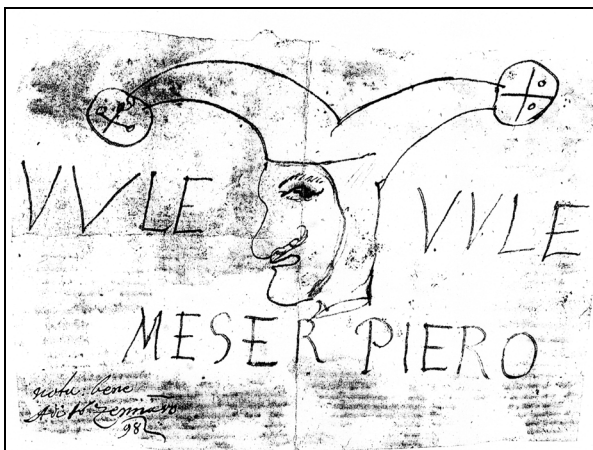
II–3, 11. 1. 1598, 28. 1. 1598, 25. 2. 1598, 27. 3. 1598, 19. 4. 1598).

³⁸ "*...ain rath: ja gar ain tringkhauß gemacht*" (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, prezentirano 27. 1. 1600).

³⁹ Prim. Gruden, *Zgodovina*, str. 742–745. – ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 96, fasc. 54/11, snopič 8, 23. 4. 1597.

⁴⁰ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3, 3. 11. 1597; šk. 261, I/135, lit. R XIV–9, s. d., Religions–Sachen, Wippacher Secten; lit. W II–3, 11. 1. 1598, 28. 1. 1598, 24. 2. 1598, 25. 2. 1598, 4. 3. 1598, 5. 3. 1598, 26. 3. 1598, 1. 4. 1598; prav tam, lit. W II–9, 16. 1. 1598. – O dogajanju v zvezi z zamenjavo vipavskega sodnika prim. tudi Rupel, Slovenski akt, str. 45–64.

⁴¹ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–9, ad 16. 1. 1598.

Karikatura vipavskega sodnika Petra Uleta iz leta 1598.

šnega trškega sodnika na Slovenskem in hkrati za eno najstarejših ohranjenih karikatur na naših tleh.

Druga posebnost iz istega sklopa dokumentov je razmeroma obsežen slovensko (!) pisani ukaz nadvojvode Ferdinanda ljubljanskemu vicedomu, naj za vipavskega sodnika ponovno ustoliči Petra Uleta. Dokument, datiran 20. februarja 1598 v Gradcu, so v Ljubljani prevedli iz nemščine, da ga je vicedomov glasnik ob Uletovi ponovni ustoličitvi lahko glasno prebral zbrani soseski Vipavcev.⁴² Ukaz ni zanimiv le z jezikovnega, temveč tem bolj s kulturnozgodovinskega zornega kota. Gre namreč za drugi najstarejši slovensko pisani dokument kakšnega višjega oblastva in nasploh za enega redkih slovenskih uradnih zapisov iz zgodnjega novega veka.⁴³ Zaradi zanimive, četudi težko razumljive vsebine, prečkovanega v moderni slovenski črkopis na tem mestu tudi v celoti objavljamo.

Ferdinand ad Bažje gnade erchercog v Osterreichu, first Burgundi, knez Tirolu.

Nam je zapet spoznajne danu, če je glih Peter Ule skuze tebe k enumo rihterju te gosposune Jupave patorjen, on svaj skuzi te Lanteri bratje per tem istem ni šucen jenu širman, samuč skuzi neh pflegarja Hanžete Cividatarja, kakor de be an na ene smerte negna (!) člaveka dolžan biu, vočitno je unkaj seklican. Tudi tem sje V[i]pave de be ane nejga za rihterja nekar spaznali prepovedal, jenu an tude ad te službe rihtarske dale pastavljen, ne

nejgovem mestu pak Georg Križaj skuzi te Lanteri k enumo rihterjo pastavljen je imal bite. – Jenu akali glih tu dale pastavlenej jemenutnel[ga] Križaja nejm Lanterišem, kakur tudi to isto de be one popré jemenuvanigo⁴⁴ Petero Ule per tem rihtarsvati jemeli rako deržati, per 1000 zlatih zlatu pene garu paláženu belú, vendur Križaj per te službe astal, jenu te pravde keker se jemenujeja Landtrecht, aku je glih nejm Lanterišam jeno nemu Križaju svaketerumo posebe per stu zlateh zlatem prepovedanu belú, deržal jeno v k semo temo ani Lanteri jemenutnemo Petro Ule na lebno jenu žovatu trahtale, tude k teistomu bandite te vrihtne ječe deržali.

No nekar monej ni, ker be temo istomo taku belú, de be ani Lanteriše nejh nepokoršina če dale le več, katerjo mi dale ne moremo terpete ali temo istomo nač date, ne ta luč jeno beli dan pernašaja, za tega vola mi sma nejm ad donašjega denu mačnu zepovedale, da ane ta perva štraifunga teh enu 1000 zlateh zlatu jenu pasebe teh stu zlatih zlatu v asmih dneh imaja dale polážite, neč monej tudi tega pastavlenega rihtarja Križaja per topelte pene imaja spet dale šafat jenu Petro Ule skuze tebe vicdoma h temo rih[t]arsvo imaja pastavit postiti, nemo tudi per te isto službe rako jenu mir deržati, tude per sva oblastaj obaruvati.

Za keteriga volo je naša zapoved, ker sma mi enkrat nemu Petro Ule čez te človeška kri sodite oblast dale, mi tude z biblama aku ani Lanteriši vsem teh rečim pokorno bodo nač peršli, de ti vicdom imaš jemenutnega Petro Ule k enumo rihtarju Vipave z noviga postaveti, zraven tudi aku ani Lanteriši bandite gore derže, potrebno se sprašati, ad Križaja tudi te zapadene stu zlateh zlatu, dale sveti jenu unka v Gradec sve so hitrostoj poslati. Patle tu vsega tojga apravila s tajem svetam nam neznajne dati. Na tem istem bode naša volo jenu zapud sterjena. Ta list se je dal v našim mestu v Gradcu ta pet jenu 20. da[n] tega mesca febrario te osem jenu devedesetem letu.

Če se vrnemo k vprašanju vsebine funkcij vipavskega trškega sodnika in sveta, je potrebno povedati, da dvojnost deželski – trški sodnik ni bila izključna posebnost Vipave. V istem času kot so deželskega sodnika začeli naslavljati s trškim tudi v sosednjem trgu Postojna, kjer je šlo prav tako le za nekaj desetletij trajajoč pojav.⁴⁵ Kakor v Postojni, trški sodnik in svet tudi v Vipavi, pomenljivo, izgineta iz virov od 20. let 17. stoletja dalje, torej od časa, ko so Lanthieriji iz dotedanjih zastavnih imetnikov postali pravi lastniki vipavskega gos-

⁴² Besedilo ukaza je bilo doslej objavljeno dvakrat (Rupel, Slovenski akt, str. 53–54; Umek, *Slovenščina*, str. 24–25). V obeh primerih je navedeno isto hranišče dokumenta (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 145), vendar tega danes tam pogrešamo.

⁴³ Najstarejši ohranjeni slovensko pisani dokument te zvrsti je nastal leta 1570 (Jug, Slovenski "zapovedni list", str. 74–84).

⁴⁴ V izvorniku je pomota: *jemenunanigo*.

⁴⁵ Golec, *Družba*, str. 421–423.

postva.⁴⁶ V razvoju trških avtonomij na Slovenskem je prav prehod deželno knežjih gospodstev v zasebne plemiške roke predstavljal najglobljo zarez. Pravice, ki so si jih posamezni trgi dotle pridobili pod deželnimi knezi oz. zastavnimi imetniki deželno knežjih gospodstev, bodo njihovi novi gospodarji praviloma povsod skušali vsaj omejiti, če jim jih že ne bo uspelo popolnoma odpraviti.⁴⁷ Tem prej bodo prenehale skromne oblike navidezni trških institucij v Vipavi in Postojni, ki so tako ali tako obstajale le po milosti in volji zastavnih imetnikov, ne da bi bile kakor koli pravno utemeljene in zapisane. Še več, Lanthieriji bodo najpoznejše sredi 17. stoletja odpravili celo samostojno funkcijo deželskega sodnika in jo združili z osebo gosposočinskega oskrbnika.⁴⁸

Kot rečeno, je torej Vipava vseskozi funkcionirala kot navadna vaška ali cerkvena soseska – skupnost, ki je združevala vse trške hišne gospodarje, ne glede na to, komu je bil posameznik podložen. Poznala ni niti diferenciacije na polnopravne tržane in netržane, kaj šele voljeno trško predstavništvo.⁴⁹ Sicer pa je bil neobstoje prave – popolne trške avtonomije z voljenimi organi in lastnim nižjim sodstvom značilnost prav vseh notranjskih trgov in sploh večine trgov na Kranjskem.⁵⁰ Pogoji za oblikovanje posebnih trških av-

tonomnih organov so bili v Vipavi še posebej neugodni ob dejstvu, da so Vipavci pripadali kar sedmim različnim zemljiškim gospodom. Sredi 18. stoletja, ko terezijanski kataster kot najzgodnejši vir ponuja celovito zemljiškoposestno sliko trga, moremo ugotoviti, da sta od skupno 127 hišarjev le slabi dve tretjini (82) spadali pod Lanthierijevo vipavsko gospodstvo. Ostali so bili podložniki spodnjega gradu Vipava (*Burg Wippach*), gospodstva Senožeče, domače župnije in še treh cerkvenih ustanov.⁵¹ Pri tem kaže izpostaviti, da je tolikšna fevdalna razdrobljenost postavljala Vipavo ob bok tistim slovenskim trgom, za katere je nesporno izpričan neposredni razvoj iz vaškega predhodnika.⁵²

Na drugi strani je bila Vipava po močni obljudenosti tipičen predstavnik notranjskih trgov. Ti so se od 16. stoletja dalje vsi po vrsti občutno povečali z naraščajočim kajžarskim elementom.⁵³ Če je za Vipavo v času okoli leta 1500 moč ugotoviti največ 65 domov,⁵⁴ jih je bilo okoli leta 1750 že dvakrat toliko (127).⁵⁵ Do leta 1817, za katero imamo prve povsem zanesljive podatke ljudskega štetja, pa se je število hiš povzpelo že na 214 ob 1.036

⁴⁶ S tem ko so Lanthieriji iz zastavnih imetnikov postali pravi lastniki gospodstva, prenehajo poročila o vipavskem gospodstvu pri deželno knežjih organih v Ljubljani in Gradcu, kar pomeni bistveno skrčenje ohranjenih relevantnih virov.

⁴⁷ Golec, *Družba*, str. 329–330.

⁴⁸ V župnijskih maticah je zadnji sodnik izpričan leta 1613 (ŽU Vipava, krstna matična knjiga 1612–1632, 18. 8. 1613, "*Maria fillia judicis Distel*"). V šestdesetih letih 17. stoletja je kranjski deželni glavar naslavljal s sodniškim naslovom oskrbnika vipavskega gospodstva (*angesezten richter vnd pfleger zu Wippach*), kar pomeni, da v Vipavi ni bilo več posebnega sodnika (ARS, AS 313, Deželno glavarstvo sodišče za Kranjsko, kopiajna knjiga 1660–1663, 7. 6. 1663, 23. 7. 1663, 30. 10. 1663). Kot blede odsev nekdanje povezanosti deželskega sodnika in trga pa srečamo leta 1660 le še povsem osamljeno omembo Janeza Vaggaua kot "oskrbnika in trškega sodnika" (*phleger vnd marchrichter zu Wippach*) (prav tam, ad 19. 5. 1660).

⁴⁹ Referenca za neobstoje trškega sodnika, sveta in posebne občine polnopravnih tržanov so matične knjige vipavske župnije. Do konca obravnavane dobe najdemo v njih le splošno nediferencirano oznako "*oppidani*" za vse trško prebivalstvo, v celoti pa pogrešamo oznako "*cives*" in kakršne koli trške funkcije. Na prehodu iz 18. v 19. stoletje se sicer nekajkrat pojavi "sodnik" (judex, Ortsrichter), a gre pri istih osebah potrjeno za gosposočinske uradnike – "justiciarje" (judex domin, Justiziar) oz. "krajevne sodnike" gospodstev Vipava, Lože in vipavske župnije, pri čemer je njihova funkcija praviloma združena s službo upravitelja gospodstva (administrator dominy). Ko so Francozi leta 1812 odpravili mestne in trške avtonomije, Vipava tako ni bila v ničemer prizadeta. Prim. ŽU Vipava, krstne matične knjige 1612–1825, poročne matične knjige 1674–1804, mrliške matične knjige 1677–1804.

⁵⁰ Od skupno 23 kranjskih naselij z naslovom trga so v

novem veku premogla trško avtonomijo z voljenim trškim sodnikom in svetom le: Litija, Mokronog, Radeče, Ribnica, Vače in Žužemberk (prim. Golec, *Družba*, str. 138, 328, 380–402).

⁵¹ ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164 (gospodstvo Vipava), No. 49, ekstrakt iz urbarja, s. d.; šk. 43, RDA, P 165 (spodnji grad Vipava), No. 6, s. d.; No. 5, 30. 12. 1748; šk. 39, RDA, P 148 (gospodstvo Senožeče), No. 24, 26. 11. 1754; šk. 29, RDA, P 92 (župnijska cerkev sv. Štefana v Vipavi), No. 4, 29. 8. 1755; šk. 26, RDA, P 25 (župnišče Vipava), No. 4, 12. 9. 1757; prav tam, RDA, P 26 (beneficij NLG na Logu), No. 4, s. d.; prav tam, RDA, P 27 (kaplanija sv. Barbare – Baumkircherjeva ustanova), No. 7, s. d.

⁵² O razdeljenosti trških naselbin Notranjske in Dolenjske med različne zemljiške gospode prim. Golec, *Družba*, str. 340–342. Od trgov srednjeveškega nastanka so imeli v tem prostoru vaškega predhodnika trije: Postojna, Planina in Ribnica (prav tam, str. 32–34).

⁵³ Prim. Golec, *Družba*, str. 748 sl.

⁵⁴ Seštevek domov 48–53, kolikor jih je okoli leta 1500 pripadalo vipavskemu gospodstvu, tedaj še samostojnemu Baumkircherjevemu turnu in gospodstvu Rihemberk, daje skupaj s poznejše dokumentiranimi devetimi oštati in tremi hišami drugih treh gospodov 60–65 trških domov. ARS, AS 1, Vic. A., šk. 118, I/168, lit. W VIII–6, urbar Vipava 1499, s. p., prim. objavo v: M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 264; ARS, AS 1, Vic. A., šk. 117, I/67, lit. W III–2, urbar Baumkircherjev turn v Vipavi 1504, s. p.; ARS, AS 1, Vic. A., šk. 105, I/59, lit. R XI, urbar Rihemberk 1502, fol. 30'; urbar Rihemberk 1503, fol. 26'. – Posest drugih treh gospodov je prvič dokumentirana s precejšnjo zamudo: posest Baumkircherjeve ustanove sv. Barbare leta 1572 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/2u, Baumkircherjev turn v Vipavi 1572, fol. 39), župnije Vipava leta 1608 (ŽU Vipava, U 6, urbar župnije Vipava 1608, s. p.), posest spodnjega gradu ali Tabora (Burg Wippach) pa šele sredi 18. stoletja (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 43, RDA, P 165, No. 5, 30. 12. 1748).

⁵⁵ Gl. opombo 51.

Veduta Vipave v Valvasorjevi Slavi iz leta 1689 (št. 303) – pogled s Skalnice nad izvirov Vipave, levo Spodnji grad (Die Alte Burg), v sredini Lanthierijev novi grad (Noÿe burg), ki zakriva cerkev sv. Marka, desno osrednji del trga z župnijsko cerkvijo sv. Štefana.

prebivalcih.⁵⁶ Tako je Vipava tedaj med slovenskimi in še posebej med kranjskimi trgi sodila k velikanom. Še več, po številu hiš in obljudenosti se je mogla meriti celo z nekaterimi, za slovenske razmere večjimi mesti, denimo, s Kranjem, Škofjo Loko in Novim mestom, na Kranjskem poleg Ljubljane edinimi, ki so premogla več kot tisoč prebivalcev.⁵⁷

Naraščanje obljudenosti je seveda moralo temeljiti na ugodnih gospodarskih temeljih, vendar viri – zanimivo – ne govorijo ravno temu v prid. Tako naj bi novo podeljeni tedenski sejem Šentvidu že kmalu po letu 1600 povzročil močno nazadovanje vipavskega tedenskega sejma.⁵⁸ O sejmih nato pomenljivo molči Valvasor v Slavi (1689), čeprav so pri drugih mestih in trgih njegova dokaj priljubljena tema. Zato pa povsem določno pravi, da je bila Vipava nekoč cvetoč trg, ki je zdaj povsem propadel.⁵⁹

Da Valvasorjeve besede niso bile brez podlage, pričajo zanesljivi viri dobrih šestdeset let pozneje, sredi 18. stoletja. Po terezijanskem katastru je tedaj

v Vipavi živela zelo skromna obrt, s katero se je ukvarjal le vsak deseti hišni gospodar. Na drugi strani je imel trg tudi precej neugodno agrarno strukturo: zelo razdrobljeno posest in kar petino gospodarjev brez vsakršnega posevka.⁶⁰ V tej luči je razumljivo, zakaj je postojnski okrožni glavar leta 1752 Vipavo skupaj s Senožečami in Planino uvrstil po gospodarski moči šele v drugi razred notranjskih trgov. S samo dvema letnima sejmom, brez tedenskih sejmov in s peščico necehovskih obrtnikov, ki so vsi opravljali obrt le občasno, sicer pa živeli od kmečkega dela, je Vipava daleč zaostajala za furmansko-sejemsko-obrtniško Postojno, Cerknico ali Vrhniko, tremi trgi prvega razreda.⁶¹

Podobno stanje zasledimo tudi v dvajsetih letih 19. stoletja. Franciscejski kataster iz leta 1822 kaže Vipavo sicer kot urbano naselje trdno zidanih kamnitih stavb, vendar na drugi strani kot domovanje drobnih posestnikov, ki živijo večinoma od zemlje. Med poklici hišnih posestnikov najdemo namreč poleg kmetov (*Bauer*) le peščico drugih:

⁵⁶ *Haupt-Ausweis*, str. 68.

⁵⁷ Leta 1817 je štel Kranj brez predmestij 186 hiš in 1.277 prebivalcev (s predmestjema 257 hiš in 1.712 duš), Škofja Loka brez predmestij 126 hiš in 1.072 prebivalcev (s petimi predmestji 236 hiš in 1.704 duše), Novo mesto pa 236 hiš in 1.251 duš.

⁵⁸ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s.d., prezentirano 24. 7. 1599.

⁵⁹ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 653.

⁶⁰ Po napovedni tabeli terezijanskega katastra je bilo v Vipavi samo 13 obrtnikov: pet čevljarjev, dva usnarja, dva kamnoseka ter po en ključavničar, mizar, sodar in ranocelnik (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 20, BT, P 164, No. 1, 13. 11. 1748).

⁶¹ ARS, AS 6, RK, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752. Kot pravi poročilo, je bilo tedaj v vipavskem trgu le nekaj usnarjev, ključavničar, nekaj zidarjev, kamnosekov, mizarjev in tkalcev ter urar.

poštnega mojstra, okrajnega zdravnika, uradnika, nadrihtarja in trgovca.⁶² Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1830, ki se nanašajo na celotno katastrsko občino Vipava, je razvidno, da se sicer vsaka peta družina ukvarja tudi z obrtjo (v samem trgu bi bil delež nekaj večji), a večinoma poleg kmetovanja, saj živi samo deset družin izključno od obrti. Isti vir, cenilni operati katastra, pričajo tudi o edini "industrijski obrti" v katastrski občini: po eni kožarski in strojarski delavnici.⁶³

Odgovor, kaj je Vipavo gospodarsko in demografsko držalo pokonci, je torej iskati drugje, očitno zlasti v prednostih, ki sta jih ponujala prometna lega ter vinorodni okoliš. Nadalje ne gre prezreti njenih cerkvenoupravnih in politično-upravnih funkcij: sedeža obsežne župnije (poznejše dekanije)⁶⁴ in od jožefinske dobe dalje novih sodno-upravnih funkcij vipavskega gospostva.⁶⁵ Končno naj kot gospodarsko prednost izpostavimo še nenavadno gostoto gradov in gosposkih domovanj: od obeh sedežev gospostva Vipava, prek vipavskega spodnjega gradu (Tabora), izginulega Baumkircherjevega turna in novega Lanthierijevega dvorca⁶⁶ do dveh ali treh hiš t. i. deželnih

svobodnikov.⁶⁷ Tako Valvasor konec 17. stoletja popravlja vtis propadajočega trga z besedami, da so tu, "ko je bila Vipava še deželnoknežja, živele vrle in plemenite osebe".⁶⁸ Vipava je torej od srednjega veka funkcionirala kot sedež vrste zemljiških gospostev ter domovanje pisane paleta plemičev in uradnikov, kakršno bi le stežka srečali pri katerem koli drugem našem trgu in celo v malo katerem mestu.

II. Sv. Križ (Vipavski Križ)

Za Vipavo se je na vipavskih tleh kot naslednji uvrstil med meščanska naselja Sv. Križ, prvotno vas, ki je konec 15. stoletja postala obzidano taborsko naselje, leta 1532 pa je od deželnega kneza, kralja Ferdinanda, formalnopravno dobila naziv mesta, ne da bi po svoji pravni naravi resnično postala enaka drugim mestom. V tej zvezi moramo kot presenetljivo izpostaviti ugotovitev, da je fenomen geneze mesta in trga iz taborskega naselja ostal v slovenskem zgodovinopisju dolgo povsem prezrt tako pri obravnavanju protiturških taborov kakor tudi meščanskih naselij.⁶⁹ Vprašanja se je sicer že pred dobrim stoletjem dotaknil Simon Rutar prav na primeru Sv. Križa,⁷⁰ vendar je njegova ugotovitev, da se Sv. Križ pred povzdignitvijo v mesto v virih imenuje tabor, pozneje domala potonila v pozabo.⁷¹

Vrnimo se zato k izhodišču – k vprašanju, kaj je protiturški tabor in kaj taborsko naselje? Koncizno definicijo tabora je v doslej najtemeljitejši študiji tega fenomena podal Peter Fister: "Slovenski tabori so ena od inaič ljudskih množičnih utrd, ki so služile kot zatočišča v primeru vojne nevarnosti ali roparskega pohoda. Obenem so bili stalne ali začasne utrjene shrambe ali kašče za vse

⁶² ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, mapa A 212, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde Wipbach, s. d.

⁶³ Natančne podatke imamo le za vipavsko katastrsko občino, ki je poleg Vipave obsegala še nekaj manjših vasi. Od 322 okoliških v 279 hišah se jih je samo z obrtjo ukvarjalo 10, z obrtjo in kmetijstvom 55, preostalih 257 pa jih je živelo zgolj od kmetovanja (prav tam, Cenilni operati, A 212, Catastral=Schätzungs=Elaborat der Gemeinde Wipbach, 16. 11. 1832).

⁶⁴ Vipavska župnija je med slovenskimi ena najstarejših, Vipava pa je bila stoletja tudi domovanje večjega števila duhovnikov, saj so tu poleg župnika stalno bivali kaplani okoliških cerkva, kaplani pri župnijski cerkvi, zorničar in grajski kaplan (prim. Koblar, Drobotnice, 1894, str. 19–22).

⁶⁵ Vipavsko gospostvo je v jožefinski dobi postalo naborno gospostvo oz. ena od delegiranih gosposk, ki jim je država naložila upravne in sodne naloge za širše območje. Obseg jožefinskega nabornega gospostva Vipava gl. v: Miklavčič, Predjožefinske, str. 43.

⁶⁶ V mlajši strokovni in poljudni literaturi o gradovih je prišlo do zmotnega zamenjevanja oz. enačenja spodnjega gradu – Tabora z Baumkircherjevim turnom (*KLS* I, str. 30; Stopar, Gradovi, str. 339–340; Jakič, Vsi slovenski, str. 51, 361–363). Rešitev problema njihovih lokacij je pravilno nakazal že S. Rutar (*Archivalisches*, str. 53–56), ki se je oprl na arhivske vire in Valvasorjevo veduto Vipave. Terezijanski in franciscejski kataster samo še potrjujeta Rutarjeve trditve in podatke o lokacijah iz 14. in 15. stoletja. Spodnji grad, imenovan pri Valvasorju "alte Burg", je bil ločen od vipavskega gospostva in so ga Lanthieriji pridobili od Edlingov šele leta 1656. V 18. in 19. stoletju nastopa kot Burg Wipbach, v katastru ga skupaj s pripadajočo podložno posestjo prepoznamo v grajskem kompleksu Tabora. Z Baumkircherjevim turnom nima ta grad ničesar skupnega razen bližine. Valvasor in Rutar postavljata Baumkircherjev turn k izviro Vipave tik ob poznejši Lanthierijevi novi grad. Njegova posest se je združila z gospostvom Vipava, medtem ko je ostal grad Tabor (Burg Wipbach) samostojna gosposčina. Baumkircherjev turn

je tudi veliko prej postal Lanthierijev, saj so ga ti imeli že leta 1624 v svojem plemiškem naslovu. Nekako v tem času je bil opuščen zgornji (stari) grad nad trgov, namesto katerega so si Lanthieriji ob izviroh Vipave postavili nov grad (*die neue burg*), ki se mu je pozneje pridružil še Lanthierijev baročni dvorec. – Prim. Golec, *Družba*, str. 70–71.

⁶⁷ V 15. stoletju srečujemo v Vipavi že več malih fevdov, ki so jih Habsburžani začeli podeljevati tudi navadnim ljudem (prim. Golec, *Družba*, str. 71). V kranjski imenjski knjigi, ki se začneja z letom 1536 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 1 (1539), je pri Vipavi vpisanih več deželnih svobodnikov, kar pa ne pomeni, da so vsi domovali prav v trgu. V franciscejskem katastru iz 20–ih let 19. stoletja je, denimo, izpričana hišna posest samo dveh deželnih svobodnikov (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 212, protokol).

⁶⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 653.

⁶⁹ O tem problemu gl. Golec, *Nastanek*, str. 369–393, 523–562.

⁷⁰ Rutar, *Sv. Križ*, str. 126–150.

⁷¹ Še več, monografsko delo Boruta Koloinija o Sv. Križu iz leta 1992 zavrača celo neizpodbitno dejstvo, da bi bil Sv. Križ sploh kdajkoli protiturški tabor (Koloini, *Križ*, str. 6–7).

vrste blaga in dragocenosti.⁷² Taborska naselja, značilna predvsem za Primorsko, pa so bila poseben tip tabora, pri katerem se je klasična taborska funkcija prepletala s stalno naseljenostjo.⁷³ Med taborskimi naselji so sicer obstajale znatne razlike v urbanistični zasnovi, podobi in tudi naselbinskih funkcijah. Tako je šlo v nekaterih primerih za starejšo vas, ki se je iz varnostnih razlogov obdala z obzidjem (Sv. Križ, Štanjel, Šmartno v Brdih), drugje prvotno za čisti tabor brez naselbinskega predhodnika (Pobrežje ob Kolpi), za večino pa je vprašanje naselbinske geneze še slabo osvetljeno oziroma sploh povsem neraziskano.

Sv. Križ je bil, kot rečeno, v osnovi staro vaško naselje s cerkvijo sv. Križa, po kateri je dobil tudi ime. Vas je v pisanih virih prvič izpričana okoli leta 1200, nakar je delila usodo posesti Goriških grofov in z njihovim izumrtjem leta 1500, ko je že bila obzidana, pripadla Habsburžanom.⁷⁴ Za čas postavitve taborskega obzidja se je v literaturi uveljavila letnica 1483, ki jo je pred dobrim stoletjem brez navedbe vira zapisal Simon Rutar.⁷⁵ Sicer pa se kraj kot "Tabor-Križ" prvič omenja leta 1507 v Rutarjevem regestu neohranjene listine kralja Maksimilijana⁷⁶ in v istega leta nastalem urbarju goriških posesti.⁷⁷ Odslej bo Sv. Križ v virih do podelitve mestnih pravic (1532) četrto stoletja dosledno označen kot tabor, in sicer v oblikah: *Taber*

Creutz, Chreicz Thawer ter *Taber zum Creuz*.⁷⁸

Edino pričevanje o zgraditvi taborskega obzidja je poznejšega nastanka, a vendarle dovolj verodostojno. Gre za spise deželnoknežje komisije, ki je okoli leta 1520 ugotavljala stanje v novo pridobljeni grofiji Goriški. Zaslišani Križani in okoličani so komisarjem pripovedovali, da je kriški tabor začel graditi zadnji goriški grof Lenart pred približno 40 leti, torej okrog leta 1480. Za neposredno izvedbo gradbenih del je skrbel Anton Thurn (della Torre), gradili pa so kmetje s stavbno tlako. Spisi omenjene deželnoknežje komisije so obenem tudi neprecenljiv vir za spoznavanje notranje sodne in upravne ureditve Sv. Križa samo nekaj let pred njegovo povzdignitvijo v mesto. Pri tem je glavna ugotovitev, da je naselbina s postavitvijo obzidja okoli vasi tipsko postala taborsko naselje, pravno pa ostala župa na čelu z voljenim vaškim županom.⁷⁹ Po teh dveh značilnostih se je Sv. Križ razlikoval od nenaseljenih – "pravih" taborov, ki so tej obzidani vasi zaradi enake funkcije dali taborsko ime.

Posebno vprašanje zadeva urbanistično podobo Sv. Križa. Najzgodnejši natančni tloris naselja ponuja franciscejska katastrska mapa iz poznega leta 1821, ki potrjuje retrogradna sklepanja o razvoju naselbine v preteklih stoletjih.⁸⁰ Današnja zasnova Sv. Križa izvira šele iz obdobja po njegovi povzdignitvi v mesto, medtem ko je prvotni Tabor-Križ obsegal le dvignjeni zahodni del sedanjega naselja – t. i. Gase – s sklenjenimi nizi hiš in ozkimi ulicami. Vanj še danes vodi obokani vhod v nekdanji tabor, dobro pa je zaznavna tudi vzhodna stranica taborskega obzidja, na katero so se naslonile mlajše stavbe.⁸¹ Mnenje, da so osrednji in vzhodni del naselbine skupaj s Thurnovim gradom šele pozneje združili s taborom in obdali z obzidjem, je zastopal že Rutar. Obzidje je s tem vključilo nižji vmesni prostor med taborom in gradom, kjer sta nastala Plac in po letu 1634 kapucinski samostan s cerkvijo.⁸²

⁷² Fister, *Arhitektura*, str. 7.

⁷³ Taborska naselja so po Fistru: Škocjan pri Divači, Šmartno v Brdih, Tabor nad Črničami, Tabor pri Dornberku, Tabor pri Banjšicah (nepreverjeno), Tabor pri Erzeltu, Tabor pri Podnanosu (samo po izročilu), Vipavski Križ in (domnevno) Vrakičen (?) v Vipavski dolini (Fister, *Arhitektura*, str. 59–61, 155–164). V zvezi z Vrakičenom je treba opozoriti, da takšnega kraja ni, zato ga pogrešamo tudi na Fistrovem zemljevidu. Dejansko gre za Tabor pri Vrabčah (prim. Krajevni leksikon Slovenije, str. 388), Fistrov Vrakičen pa je le posledica napač razumljenega napisa na Clobucciaricevi upodobitvi z začetka 17. stoletja, zato kraja tudi ni mogel natančno locirati. Poleg tega bi bilo treba Fistrov seznam taborskih naselij dopolniti vsaj še z dvema stalno naseljenima primorskima krajema, ki se v virih izrecno naslavljata kot tabor: s Štanjelom na Krasu in s Šilentaborom, današnjim Taborom nad Knežakom (prim. Golec, *Nastanek*, str. 372). Zunaj Primorske spadajo v ta tip tabora tri obkolpska naselja, ki so prav zaradi obzidanosti pozneje dobila naziv trga – Kostel, Vinica in Pobrežje (prim. prav tam, str. 523 sl.).

⁷⁴ ZRC SAZU, ZIMK, Zapuščina Milka Kosa, fasc. 44, Gradivo za historično topografijo Primorske, geslo Križ v Vipavski dolini. – F. Kos, Iz arhiva, str. 77, 128. – M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 108, 124, 126, 127.

⁷⁵ Rutar, *Sv. Križ*, str. 128. – Vsekakor je pomenljivo, da navaja Rutar letnico 1483 samo v razpravi Sv. Križ vipavski, ne ponovi pa je v Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski (1893, str. 127), kjer se sicer sklicuje na vse pombenejše listine o Sv. Križu.

⁷⁶ Rutar, *Sv. Križ*, str. 147.

⁷⁷ ASG, Coronini–Cromberg, busta 257, fasc. 652, fol. 101.– Za ta in vse druge podatke iz urbarja se iskreno zahvaljujem kolegu in prijatelju mag. Vojku Pavlinu.

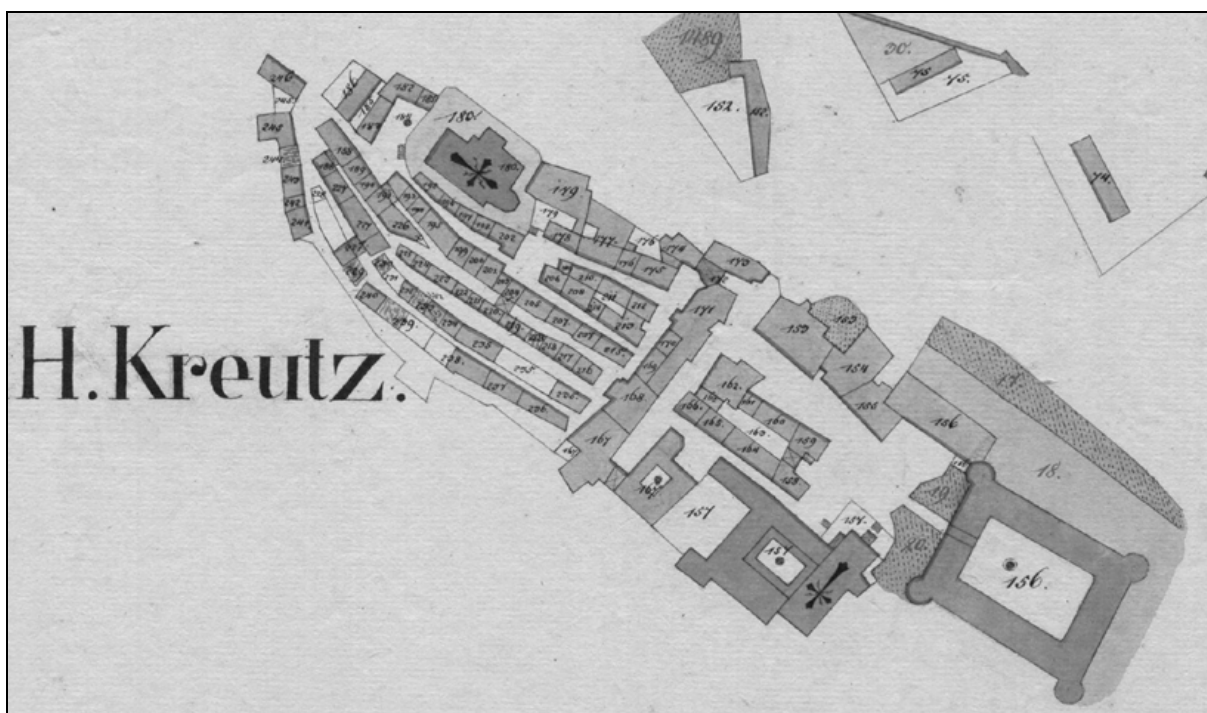
⁷⁸ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–2, Item vermerkht dy dorffer in der Graffschafft Gortz, s. d., s. p.; lit. G XIII–8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gericht vnd beschwarnus, s. d.; šk. 183, I/103, lit. K I–12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

⁷⁹ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G XIII–8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gericht vnd beschwarnus, s. d.; lit. G VIII–9, s. d., Herlichait gerechtigkeit vnd robat im amt Görtz gefunden. – Prim. M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 174–176, 179.

⁸⁰ ARS, AS 179, Fr. kat. za Primorsko, mapa št. 97.

⁸¹ Zaradi pomanjkanja gradbenih parcel so po Koloiniju (*Križ*, str. 33–34) v starem delu mesta sprva nadzidovali ulice, s prenehanjem turške nevarnosti pa začeli hiše naslanjati na obzidje.

⁸² Rutar, *Sv. Križ*, str. 138–139. – Prim. Smole, *Vipavski Križ*, str. 41.

Sv. Križ na franciscejski katastrski mapi leta 1821: levo cerkev sv. Križa (št. 180), skrajno desno grad (št. 156), ob njem kapucinski samostan s cerkvijo (št. 157), oba imata izhod na Plac, tega od prvotnega tabora, tj. Gas pod cerkvijo sv. Križa, pravokotno ločuje niz večjih hiš kot prvotna vzhodna stranica obzidja (št. 167–171), na severni strani stari vhod v tabor (št. 172) in nova mestna vrata (med št. 153 in 173).

Kdaj natanko je prišlo do opisane širitve obzidja, iz pisanih virov ni razvidno. Precej verjetna je podmena, da se je to zgodilo prav okoli leta 1532, ko je kralj Ferdinand kriški tabor povzdignil v mesto in mu s podelitvijo sejemskih svoboščin namenil povečano tržno vlogo. Spisi deželno knežje komisije iz okoli leta 1520 namreč sejemski prostor – nesporno današnji Plac – navajajo še zunaj obzidja.⁸³ Zgornja časovna meja, do katere je mestno obzidje doseglo svoj končni obseg, pa je začetek 17. stoletja, o čemer pričča letnica 1613, vklesana nad novimi mestnimi vrati na severni strani naselja.⁸⁴

Kriška mestna vrata z letnico 1613, v ozadju vhod v nekdanji tabor (foto: B. Golec, junij 2006).

Z več težavami se srečujemo pri ugotavljanju nekaterih drugih zgodovinskih dejstev. Rutar je namreč še lahko uporabljal originalne listine iz arhiva grofov Attems v furlanskem Romansu, ki ga je med 2. svetovno vojno doletelo skoraj popolno uničenje.⁸⁵ Da bi bila zadrega še večja, je

⁸³ Spisi komisije govorijo o plesu pred taborom (*vor dem tabor*) (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–8, s. d., Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gerichts vnd beschwarnus), nesporno na osrednjem prostoru, takrat še neobzidanem Placu med gradom in taborom. Tu so se tedaj in pozneje odvijali sejmi, saj zanje v samem taboru (Gasah) preprosto ni bilo prostora.

⁸⁴ O popravilu mestnega obzidja in zidavi novih mestnih vrat leta 1613 prim. Smole, Vipavski Križ, str. 41.–Materialna pričča časa širjenja naselbine zunaj prvotnega obzidja je tudi letnica 1592 (MDXCII), vklesana na portalu nadstropne hiše na spodnjem robu Placa (Vipavski Križ 15).

⁸⁵ O usodi Attemsovega arhiva: pismena informacija Pokrajinskega muzeja v Gorici (Musei Provinciali di Go-

Rutar vsebino starejših pomembnih listin mestoma povzel površno in posledično razlagal zelo samovoljno, kar se vse do današnjega časa "usodno" odraža predvsem v domoznanski literaturi. Pri ugotavljanju in odpravljanju zmot smo danes žal omejeni do te mere, da poznamo vsebino večine listin le iz Rutarjevih regestov in razlag, integralna vsebina najstarejših pa je, kot vse kaže, za vedno izgubljena.⁸⁶ Samo za nekatere je bilo mogoče izslediti natančen prepis ali neodvisno nastali povzetek, med njimi na srečo tudi verodostojen prepis mestne ustanovne listine iz leta 1532.⁸⁷

Kaj je torej Rutar napačno razlagal? Prvo večjo napako je zagrešil pri interpretaciji vsebine Maksimilijanove listine iz leta 1507, v kateri se Sv. Križ prvič omenja kot tabor. S to listino naj bi vladar kraju tabor-Križ podelil posebno pomirje, tj. lastno sodno območje, pri čemer je Rutar pojem pomirja netočno razlagal kot prostor s tržnimi pravicami in celo z lastnim krvnim sodstvom. Ker je kot prejemnike sodnih pravic imenoval Križane in jih mimogrede naslovil še s tržani (!), se je v literaturi uveljavila zmot, da je Sv. Križ leta 1507 postal trg.⁸⁸ Tega leta je Maksimilijan v resnici podelil jurisdikcijo nad kriškim gospostvom Vidu pl. Thurnu.⁸⁹

Že omenjeni spisi deželno knežje komisije iz okoli leta 1520 jasno zanikajo trški status Sv. Križa, saj pričajo, da je kraj "tabor", ki mu načeluje vaški župan, sodstvo pa je v rokah zemljiškega gospoda pl. Thurna oziroma (za večje zadeve) v pristojnosti deželskega sodnika v Gorici.⁹⁰ Ferdinandova listina o povzdignitvi tabora v mesto (1532) komčno še izrecno pove, da je kralj Maksimilijan pomirje podelil Vidu pl. Thurnu in nikakor ne prebivalcem Sv. Križa samim.⁹¹

Samovoljno interpretiranje si je Rutar dovolil tudi pri omenjeni "mestni ustanovni listini", s katero je kralj Ferdinand 19. januarja 1532 tabor Sv.

Križ povzdignil v mesto. Listina je po svoji vsebini precej specifična, še zlasti v primerjavi z dobrega pol stoletja starejšimi listinami o ustanovitvah naših najmlajših deželno knežjih mest Kočevja, Krškega, Loža in Višnje Gore iz let 1471–1478.⁹² Bistvena razlika je že v naslovitvi, saj so prejemniki navedenih mestnih ustanovnih listin prebivalci teh mest sami, listino o Sv. Križu pa je vladar izstavil zemljiškemu gospodu pl. Thurnu. V njej uvodoma naznanja, da ga je Vid pl. Thurn, kraljevi svetnik in vzgojitelj vladarjevih otrok, prosil, naj njegov "kraj ali tabor Križ" (*fleken oder täber, Creütz genand*), ki ga ima v fevdu, povzdigne v mesto (*zu einer statt zu erheben*) in njegove prebivalce v meščane (*zu burgern zu machen*), poleg tega pa naj mestu podeli še pravico do letnega in tedenskega sejma. Vse to in nič več je Ferdinand v moči svoje deželno knežje oblasti tudi storil.

Rutar pa je s samovoljno interpretacijo listine v slovensko zgodovinopisno in domoznansko literaturo vnesel zmotno prepričanje, da je Sv. Križ leta 1532 postal mesto s polno avtonomijo, kakršno so dotlej že uživala vsa historična mesta na Slovenskem. Križani naj bi namreč po njegovem dobili pravico do volitev lastnega sodnika, kar z drugimi besedami pomeni avtonomno mestno sodstvo in upravo (!). Temu v resnici še zdaleč ni bilo tako, saj je Rutar ustanovni listini – iz neznanih in nerazumljivih razlogov – pripisal nekaj, česar v njej preprosto ni.⁹³ Takšen avtonomni status novopovzdignjenega mesta posredno zanika že nadaljevanje besedila listine, po katerem Križani kljub nazivu meščani še naprej ostanejo podložniki pl. Thurnov.⁹⁴ To pomembno dejstvo pa je Rutar kratkomalo prezrl.

Kaj se je potemtakem za Sv. Križ in Križane leta 1532 sploh spremenilo? Povzdignitev v mesto zanesljivo ni pomenila sprememb na pravno-upravnem področju. Tudi glede osebnih pravic je Križanom prinesla edinole pravico, da se imenujejo meščani. Tako so najpomembnejšo pridobitev predstavljale podeljene gospodarske ugodnosti. Križani so dobili pravico do opravljanja t. i. meščanskih dejavnosti – obrti in trgovine – ter do dveh letnih in enega tedenskega sejma. A tudi pri sejmskih pravicah pravzaprav ni šlo za docela novo pridobitev, saj se oba letna sejma omenjata že v spisih reformacijske komisije okoli leta 1520.⁹⁵

rizia) avtorju z dne 19. maja 2000.

⁸⁶ Nobena od listin, ki jih je Rutar še videl, ni evidentirana v centralni kartoteki gradiva za dobo Maksimilijana I. (AUG, Apparat der Maximilian-Regesten).

⁸⁷ ARS, AS I, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

⁸⁸ Rutar, *Sv. Križ*, str. 129 in 147 (regest listine 1507 III. 4.). "Povzdignitev" Sv. Križa v trg je pri Rutarju izražena manj določno, a vendar nedvoumno s stavkom: "Ajdoščina postala je namreč trg ob istem času kot Sv. Križ." (str. 129), kar v nadaljevanju utemeljuje z enakim dejanjem, Maksimilijanovo podelitvijo pomirja Ajdoščini istega leta 1507 (str. 130). – Prim. *KLS I*, str. 31; Smole, *Vipavski Križ*, str. 41; Koloini, *Križ*, str. 10.

⁸⁹ Czoernig, Görz, str. 836.

⁹⁰ ARS, AS I, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G XIII–8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gericht und beschwarnus, s. d.; lit. G VIII–9, s. d., Herlichkait gerechtigkeit vnd robat im ambt Görtz gefunden. – Prim. M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 174–176, 179.

⁹¹ ARS, AS I, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

⁹² Prim. objave mestnih ustanovnih listin: za Kočevje: Dimitz, *Zur Geschichte*, str. 55–56; za Lož: Kranjc, *Privilegij*, str. 41–64; za Krško: Mlinarič, *Krško*, str. 42–44; za Višnjo Goro: Mauring, *Utemeljitev*, str. 30–32.

⁹³ Rutar, *Sv. Križ*, str. 138. – Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 127.

⁹⁴ "... bemelte inwoner niemants andern als gedachten von Turn, vnnd seinen erben, als iren erb: vnnd grundherrn inmassen sie vorhin gethan gehorsamb sein ...".

⁹⁵ ARS, AS I, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII–8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gericht und be-

Kot bomo videli, tudi mlajši viri jasno pričajo, da je Sv. Križ nominalno sicer veljal za mesto, vendar po stopnji mestnih pravic ni bil pravo mesto, ki bi se moglo enakovredno postaviti ob bok celinskim mestom srednjeveškega nastanka. Primerjavo bi lahko vzdržal le s trgi. Ti so namreč enako kot Sv. Križ ostajali vključeni v zemljiška gospostva, čeprav so nekateri premogli omejeno sodno-upravno avtonomijo na čelu z lastnim trškim sodnikom, kar pomeni več pravic, kot jih je kdaj koli imelo kriško mesto.

Kot neizogibno se pri tem postavlja vprašanje, zakaj je torej Sv. Križ dobil naslov mesta – in to povrh vsega v času, ko je podeljevanje mestnega statusa postalo redka izjema –, če pa mu privilegij ni podeljeval nič večjih pravic kot navadnim trgovcem? Eden od razlogov je nedvomno nerazvitost mestnega in trškega omrežja v grofiji Goriški, šele nedavno pridobljeni novi habsburški deželi. Goriška je kot edino pravo mesto premogla Gorico, pojma trg pa vse do 19. stoletja skoraj ni poznala.⁹⁶ Vid pl. Thurn je nadalje tem laže prosil kralja Ferdinanda, naj Sv. Križu podeli prestižnejši naslov mesta, ker je naselje za to izpolnjevalo oba temeljna pogoja: 1) premoglo je zamatke trgovsko-obrtnega središča in 2) imelo obzidje, ki pomeni pogoj "sine qua non" in je pri podelitvi mestnega naslova zagotovo imelo veliko vlogo. Vendar pa

schwarnus. – Rutar, *Sv. Križ*, str. 135, je na podlagi zapisnika deželno knežje komisije zmotno trdil, da sta bili prošnji (opasili) v sosednji vasi Dobravlje, ker je komisarjem o njiju pripovedoval dobraveljski sodja Primož Vrčon. Pri tem je prezrl, da je Vrčon v nadaljevanju govoril le o kriškem taboru, in ne o Dobravljah.

⁹⁶ Kolikor je znano, se v slovenskem delu dežele kot trg prvi občasno omenja Tolmin, in sicer v tolminskih urbarjih iz let 1523 (Trpin, Urbarji, str. 186) in 1624 (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/67u, urbar Tolmin 1624, fol. 45), nato pa ga jožefinski vojaški zemljevid 1784–1787 obravnava le kot navaden kraj (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 25 in sekcija 154). Šentvid pri Vipavi, o katerem bo še tekla beseda, je pridobil trški naslov konec 16. stoletja. Šele od leta 1725 se v kanalskih urbarjih začne naslavljati kot trg Kanal (ARS, AS 742, Gospostvo Kanal, knj. 9, urbar 1725, fol. 12; prim. mlajše in starejše urbarje kanalskega gospostva: prav tam, knj. 1–3, 5–8, 10–20). Jožefinski vojaški zemljevid pol stoletja pozneje poleg Kanala kot edini kraj na Goriškem naslavlja s trgovcem Stanjel (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 39, 127). Idrija, ki je imela od začetka 17. stoletja sploh specifičen položaj samostojnega gospostva, se imenuje trg leta 1689 pri Valvasorju (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 257; IX, str. 121), kot rudarsko mesto pa se pojavlja v drugi polovici 18. stoletja, ko je tudi dokončno pripadla Kranjski (Arko, *Zgodovina Idrije*, str. 213). Še leta 1784 je imela poknežena grofija Goriška in Gradišćanska po uradnih podatkih en sam (neimenovan) trg (Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 101), leta 1818 tri – Kanal, Kobarid in nekdanje mesto Sv. Križ (*Alphabetisches Verzeichnis*), konec 19. stoletja pa osem, od tega šest v slovenskem delu dežele: Ajdovščino, Kanal, Tolmin, Kobarid, Bovec in Sežano (Rutar, *Poknežena grofija*, 1892, str. 63).

Sv. Križ mestnega naslova navzlic vsemu zagotovo ne bi dobil brez zadnjega, odločilnega dejavnika – osebnih zvez Vida pl. Thurna na dvoru.⁹⁷ Poleg tega je kralj Ferdinand Križane najlaže zaščitil s podelitvijo prestižnih naslovov mesto in meščani, tem prej, ker ni s tem sam izgubil ničesar. Zato pa je Thurna razmeroma poceni nagradil za opravljanje dvorne službe in posredno tudi njegovo sorodstvo poplačal za zvestobo; skoraj vsi Thurni, ki niso bili duhovniškega stanu, so namreč po izumrtju Goriških stopili v cesarsko civilno ali vojaško službo.⁹⁸ Nasprotno sta bila za samo dejanje povzdignitve v mesto zelo majhnega pomena strateški vidik in varnostno-obrambna vloga naselja. Pomenljivo je namreč naslednje dejstvo: čeprav so Turki ravno v preteklih nekaj letih močno pustošili po Krasu in je vsa Goriška vključno s Sv. Križem trpela v habsburško-beneški vojni,⁹⁹ se Ferdinanda povzdignitvena listina niti z besedico ne sklicuje na obrambne razloge, toliko poudarjane še pol stoletja prej v ustanovnih listinah mest iz sedemdesetih let 15. stoletja.

Razvoj Sv. Križa in življenje v njem sta nato od povzdignitve v mesto vse do druge polovice 18. stoletja dokumentirana z maloštevilnimi in manj povednimi viri kakor prelomni čas prve tretjine 16. stoletja.

Kar zadeva pravno-upravne razmere, je mestice funkcioniralo kot navadna vaška soseska.¹⁰⁰ Če bi namreč resnično premoglo še tako omejeno samoupravo na čelu s sodnikom, bi se namreč ta nesporno odrazila v sicer redkih ohranjenih dokumentih, napisanih v imenu Križanov. Tako pa so se slednji leta 1569 v dopisu na deželnega kneza naslavili zgolj kot "meščanstvo" (*n: die burgerschafft der statt Creütz*),¹⁰¹ natanko tako kot trške skupnosti povsem neavtonomnih trgov brez lastnih organov. Neki poizvedbeni postopek kranjskega vicedoma leta 1615 nadalje spričuje, da je

⁹⁷ V "mestni ustanovni listini" kralj Ferdinand Vida pl. Thurna imenuje kraljevi svétnik in vzgojitelj vladarjevih otrok (*vnnser rath vnnd vnnser liebsten kinder hoffmeister*).

⁹⁸ O rodbini Thurn (della Torre) gl. Czoernig, *Görz*, str. 676–686.

⁹⁹ Prim. Jug, *Turški napadi*, str. 36–57. – O beneški zasedbi Sv. Križa v letih 1508–9 gl. Rutar, *Sv. Križ*, str. 131.

¹⁰⁰ V redkih znanih virih svetnega izvora pogrešamo za Križane tudi individualno oznako meščan (Bürger, civis). Morda je bila uporabljena leta 1547 v listini grofa Franca Thurna, ko se je ta – po regestu F. Kosa – glede dajatev "pogodil s Petrom Poberačem /Poberacz/, meščanom svetokriškim, svojim podložnikom" (F. Kos, *Iz Arhiva*, str. 110, regest 1547 XI. 6., s. 1., transsumpta iz listine 1566 VI. 12., Sv. Križ). Kot moremo razbrati iz delne objave mlajše listine, pa Poberač in njegov sin Valentin leta 1566 nista označena kot meščana (prav tam, str. 116, regest 1566 VI. 12., Sv. Križ).

¹⁰¹ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 197, I/96, lit. C VII–1, s. d. (pred 31. 8. 1569).

vse upravne posle vodil oskrbnik gospostva, medtem ko je dvanajstija predstavnikov kriške soseske obstajala zgolj kot posvetovalni organ brez lastne pisarne,¹⁰² torej zelo podobno kot v sosednjem trgu Vipava. Še več, v drugi polovici 18. stoletja je Sv. Križ v dokumentih goriškega deželnega glavarstva ter v sodnih protokolih domačega gospostva povsem izenačen z drugimi, tj. vaškimi soseskami (*communitá*).¹⁰³ Tudi v matičnih knjigah svetokriške župnije se nikoli ne omenja kot "civitas" (mesto), temveč kvečjemu kot "oppidum" (trg).¹⁰⁴ Odsotnost ene in druge oznake v maticah sosednih župnij Vipava in Kamnje pa samo potrjuje, da v okolici ni užival veljave pravega mesta.¹⁰⁵ Sv. Križ je bil namreč edino slovensko naselje s statusom mesta (izvzemši "nominalno mesto" Idrija), ki ni poznalo individualnega podeljevanja meščanskih pravic in tako tudi ne skupnosti polnopravnih meščanov, ki bi prek voljenih sodno-upravnih organov avtonomno upravljala z mestom.

Prav tako se, kot vse kaže, ni nikoli povzpел do vidnejše trgovsko-obrtne vloge za širše zaledje, čeprav na Goriškem razen same Gorice ni imel pravih tekmecev. Goričani so ob njegovi povzdignitvi

v mesto (1532) brez pravega razloga videli v njem potencialnega nevarnega tekmeca, zato so zoper kriške mestne pravice neuspešno protestirali na dvoru.¹⁰⁶ Toda vsa njihova bojazen se je kmalu pokazala kot neutemeljena. Križani so, denimo, dobrih trideset let pozneje, leta 1569, poročali, da premore mestece le prav šibke in majhne tedenske sejme, sicer pa nobene obrti in zgolj skromno vinsko trgovino.¹⁰⁷ Nekaj gospodarske svežine mu je nato v prvi polovici 17. stoletja prinesla naselitev kapucinov, vendar vemo prav o gospodarskih razmerah zelo malo. Sv. Križ so pač povečini naseljevali majhni agrarni gospodarji, njegov zaspani življenjski utrip so poživiljali sejmi, vseskozi pa ga je kot največja pomanjkljivost pestila odmaknjenost od glavnih prometnih povezav. Na Slovenskem je bilo namreč poleg Radovljice in deloma tudi Metlike edino naselje z mestnim statusom, skozi katero ni vodila deželna cesta.¹⁰⁸ Če izvzamemo stranske vhode na južni strani obzidja, so vhod v kriško mesto, enako kot pri drugih dveh omenjenih mestih, predstavljala ena sama mestna vrata,¹⁰⁹ in sicer na severni strani naselja.

Popolne poselitvene slike Sv. Križa žal ne poznamo vse do srede 18. stoletja, ko se je po številu hiš in prebivalcev moglo primerjati le z najmanjšimi slovenskimi mesti – s Kostanjevico, Višnjo Goro, Radovljico in Ormožem.¹¹⁰ Kot priča terezijanski kataster iz leta 1753, je Sv. Križ poleg gradu (*castello*), vikariatne hiše in neupoštevanega samostana premogel 51 hiš, od tega dve gosposki (*casa dominicale signorille*) v rokah plemenitenih Nemizhofnov in Cergolov.¹¹¹ Četr

¹⁰² Prav tam, šk. 183, I/103, lit. K I–12, 29. 8. 1615, 30. 8. 1615. – Zgovorno je že dejstvo, da se kranjski deželni vicedom ni obrnil neposredno na mesto, ko je Križane spraševal za mnenje glede podelitve tedenskega sejma župi in taboru Štanjel. Dopis iz Ljubljane je bil očitno naslovljen na lastnico kriškega gospostva, vdovo Attemsovo, živečo v Gradišču ob Soči (Gradisca), ta pa je gosposki oskrbniku (*fleger di Sta Croce*) naročila, naj skliče kriško sosesko in jo vpraša za mnenje. Križani so poročilo sicer sestavili sami, vendar ga niso podpisali kot meščani niti ne pečatili z neobstoječim mestnim pečatom, ampak so za pisanje naprosili nekega Baltazarja Nemca, po priimku sodeč domačina (*Balthasaro Nemiz sopra pregier d' tutti vicine*). Poročilo, pomenljivo, sploh ne govori o mestu, temveč zgolj o soseski Sv. Križ (*vissinanza di Sta Croce*), kot da bi šlo za navadno vaško sosesko. Tako je Sv. Križ dejansko tudi funkcioniral, saj je gosposki oskrbnik sklical k posvetu soseskino "dvanajstijo" (*noi vicine cioe li 12 giudice della vissinanza di Sta Croce*), ta pa je na koncu izdala pisno poročilo "soseske in sveta" (*Information della vissinanza et conselgio di Sta Croce*).

¹⁰³ ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Državni arhiv Trst, Glavarstvo združenih grofij Goriške in Gradiške 1754–1777, št. 207, posnetki 1, 2, 37.

¹⁰⁴ ŽU Vipavski Križ, krstni matični knjigi 1753–1782 in 1783–1820; poročna matična knjiga 1785–1819; mrliška matična knjiga 1785–1820.

¹⁰⁵ V vipavskih in kamenjskih matičnih knjigah za Sv. Križ nikjer ne zasledimo oznake "civitas" in tudi za posamezne Križane nikoli izraza "civis". Mestece se vseskozi imenuje le Sv. Križ (*ex S. Cruce*) in soseska Sv. Križa (*ex comunitate S. Crucis*), Križani pa kot bivajoči v Sv. Križu (*Stae Crucis existentibus*). Npr. ŽU Vipava, poročna matična knjiga 1694–1717, 8. 2. 1712; poročna matična knjiga 1718–1740, 9. 1. 1718; poročna matična knjiga 1740–1763, 5. 2. 1755, 26. 10. 1756, 9. 5. 1758, 9. 5. 1759. – ŽU Kamnje, krstna matična knjiga 1633–1716, 1. 5. 1653.

¹⁰⁶ ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 409, fasc. 281, pag. 941, 19. 3. 1532, pag. 1121–1124, s. d. (po 16. 3. 1532).

¹⁰⁷ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 167, I/96, lit. C VII–1, 31. 8. 1569, s. d. (pred 31. 8. 1569).

¹⁰⁸ Prim. tloris sv. Križa na jožefinskem vojaškem zemljevidu (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 108 in sekcija 187).

¹⁰⁹ O tem, da imata Metlika in Radovljica samo ena mestna vrata, je leta 1783 nazorno poročal novomeški okrožni glavar (ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 74, PP S–35, Vol. 1, Stadthöre abwerfend etc., 24. 4. 1783).

¹¹⁰ V letih 1752–1754 so najmanjša slovenska mesta premogla naslednje število stanovanjskih hiš: Kostanjevica – 51, Višnja Gora – 66, Radovljica – 72 in Ormož – 72 (prim. Golec, *Družba*, str. 625).

¹¹¹ Od preostalih 49 hiš je večina (36) označenih kot lastne (*casa propria*), po številu sledi šest "meščanskih" (*casa civile*), od tega dve gosposki (*casa dominicale civile*), tri so kolonske v lasti obeh plemenitencev (*casa colonica*), dve kmečki (*casa rustica*), ena navedena zgolj kot hiša (*casa*) in ena kot kajža (*caboto*). Hiša svetokriškega vikarja spada v kategorijo "casa civile". ASG, Catasto Teresiano, busta 21, pezzo 108, Santa Croce. – S tem popravljam svojo trditve v *Zgodovinskem časopisu* 2000, da imamo natančnejše podatke o obljudenosti mesta šele za čas po uvedbi hišnega oštevilčenja leta 1770 (Golec, *Nastanek*, str. 390).

Današnja veduta Sv. Križa, pogled z juga – levo Gase (nekdanji tabor) z župnijsko cerkvijo sv. Križa, desno samostanski in grajski kompleks (foto: B. Golec, junij 2006).

stoletja mlajši jožefinski kataster beleži leta 1788 že precej drugačno stanje, in sicer 78 hišnih števil,¹¹² nakar se je število hiš še sto let vrtelo okoli 70.¹¹³

Nasprotno lahko le ugibamo, kolikšna so bila morebitna nihanja naseljenih domov v stoletjih pred sredo 18. stoletja. Mesto po izračunih vsekar niti v najboljših časih ni premoglo dosti več kot 300 duš. Pri dobrih 50 naseljenih hišah leta 1753 lahko računamo celo samo na kakšnih 250 Križanov, kar Sv. Križ v srednjeevropskem merilu trdno uvršča med miniaturna mestna naselja, to je tista z manj kot 500 prebivalci.¹¹⁴

O gospodarski strukturi prebivalcev najdemo numerične podatke šele v franciscejskem katastru iz leta 1822, ki pa pri vsakem hišnem gospodarju navaja le glavni poklic oziroma stan. Tako so

Križani vsi po vrsti označeni zgolj kot kmetje (*Bauer*), nekaj je vdov, ostali posestniki odpadejo na grofa Jožefa Attemsa, zemljiškega posestnika (*Grundbesitzer*) Jožefa Wichtensteina, kapucine, (okrajnega) zdravnika in rihtarja.¹¹⁵

Bolj kakor gospodarstvo, obljudenost in prometna lega so kriški mestece zaznamovale njegove cerkvenoupravne in še posebej upravno-politične funkcije kot delno nadomestilo za odsotnost mestnih atributov. Tako je od leta 1634 premoglo kapucinski samostan,¹¹⁶ najpozneje od 17. stoletja sedež vikariata vipavske župnije in od leta 1786 lastno župnijo.¹¹⁷ V jožefinski dobi se je hkrati s cerkvenim okreplil tudi njegov upravni pomen, saj je kriški grad leta 1788 postal sedež sodno-upravnega okraja.¹¹⁸ Še pomembnejšo vlogo je dobil Sv. Križ v času Ilirskih provinc kot sedež enega od šestih goriških kantonov.¹¹⁹ Videti je torej, kot da bi mestece v tem kratkem obdobju s pomočjo upravnih in političnih vzvodov doživelo svoj labodji spev. Čeprav mu je še Jožef II. leta 1781 kot

¹¹² ASG, Catasto Giuseppino (Morelliano), 48, S. Croce.

¹¹³ Po franciscejskem katastru iz leta 1822 je bila najvišja hišna številka 67, vendar v celoti, skupaj z gradom in samostanom, 75 stanovanjskih zgradb (AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 695, No. 97, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde H. Kreutz, 12. 4. 1822). Leta 1880 je znašalo število hiš 70, število duš pa 271 (Rutar, *Poknežena grofija*, 1892, str. 64). – Prim. tudi ŽU Vipavski Križ, Status animarum in parochia Stae Crucis [pred 1845]; Status animarum parochiae Stae Crucis in vale Vippacensi ad Haidovium 1857.

¹¹⁴ O kategorizaciji mest po številu prebivalstva prim. gesli: Bevölkerung in Stadttypen v: *LMA II*, str. 14 in VII, str. 31; prim. še *Handbuch der europäischen*, str. 931.

¹¹⁵ AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 695, No. 97, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde H. Kreutz, 12. 4. 1822.

¹¹⁶ Prim. Benedik – Kralj, *Kapucini*, str. 30.

¹¹⁷ Prim. Höfler, *Gradivo*, str. 155.

¹¹⁸ Mell, *Görz und Gradisca*, str. 201, 202. – Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 106.

¹¹⁹ Czoernig, *Görz*, str. 799. – Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 104.

zadnji vladar potrdil mestne pravice,¹²⁰ je uradni status mesta polagoma ugasnil. Že leta 1784, ko je imela Goriška in Gradiška po uradni statistiki dve mesti in en trg, Sv. Križ prejkone ni več veljal za mesto. Kot drugo mesto v deželi je bilo zagotovo mišljeno Gradišče ob Soči, Sv. Križu pa so najverjetneje namenili status trga.¹²¹ V jožefinskem katastru iz leta 1788 je Sv. Križ sicer še "citta",¹²² enako tudi na nemerodajnih zemljevidih, kot sta jožefinski vojaški zemljevid (1784–1787)¹²³ in Kindermannov zemljevid Notranje Avstrije (1797),¹²⁴ toda leta 1818 so ga uradno šteli le še za trg.¹²⁵ V 19. stoletju je končno izgubil tudi trški naslov in postal navadna vas, dokler mu konec stoletja niso vsaj simbolno spet priznali mestnega naslova.¹²⁶ Medtem je naglo izgubljal na pomenu in funkcijah. Leta 1842 je prenehal biti sedež sodnega okraja, ki so ga tedaj združili z goriškim, po letu 1848 pa srečujemo Sv. Križ zgolj kot stagnirajoče vaško naselje in sedež podeželske občine. Zapovrh je kmalu zatem (1864) opustel še Attemsov grad kot najmarkantnejša zgradba kriške vedute.¹²⁷

Tako kot se je Sv. Križ leta 1532 zadnji pridružil slovenskim historičnim mestom, je manj kot tristo let pozneje prvi med njimi uradno prenehal biti mesto, in sicer približno poldrugo stoletje prej kot druga miniaturna mesta (Lož, Kostanjevica in Višnja Gora), ki so mestni naslov izgubila v desetletju po 2. svetovni vojni.

Vipavski Sv. Križ se je torej v času kratkotrajnega posedovanja mestnih pravic komajda mogel primerjati s pravimi – avtonomnimi mesti sred-

njeveškega nastanka. Še najbolj po imenu, delno po urbanem videzu in obzidju, manj po gospodarskih funkcijah, nikakor pa ne po svojem sodno-upravnem položaju. V primerjavi z ostalimi slovenskimi mesti je bil torej mesto predvsem po naslovu in v našem prostoru kot tak unikum (skupaj z Idrijo, katere mestni naslov se je uveljavil veliko pozneje).

III. Šentvid pri Vipavi (Podnanos)

Čeprav se je Šentvid uvrščal med najmlajše slovenske historične trge, v njegovem primeru, drugače kot pri kriškem mestecu, še zdaleč ni šlo za osamljen pojav. Celoten notranjski prostor je namreč po zastopanosti pozno nastalih trgov premočno odstopal od drugih slovenskih pokrajin. Dobra polovica tukajšnjih naselij z nazivom trga, med njimi večina največjih in najpomembnejših, je trški naslov pridobila šele v zgodnjem novem veku. Štirim srednjeveškim trgom – Planini, Postojni, Vipavi in Ložu, ki je še v srednjem veku edini postal mesto (1477), so se v 16. oz. 17. stoletju pridružile potržene vasi Vrhnika, Logatec, Cerknica, Prem in vipavski Šentvid. Pri nobeni ni šlo za formalnopravno deželnoknežjo povzdignitev v trg, temveč zgolj za tiho priznanje naslova s strani njihovih zemljiških gospodov.¹²⁸

Kot smo omenili že pri Vipavi, je Notranjska poznala nasploh precej specifične trške naselbine. Povečini je šlo za nadpovprečno obljudene občestne vasi z rednim tedenskim sejmom in mitnico, nadalje z močnim kajžarskim elementom ter na drugi strani z zelo šibko oziroma sploh neobstoječo trško samoupravo. Šentvid je združeval vse našete značilnosti in je od opisanega prototipa odstopal zlasti po dveh posebnostih. Prvič, po zaslugi dokumentov v ljubljanskem vicedomskem arhivu in šentviškem župnijskem arhivu zanj nepri- merno bolje kot za druge nove trge poznamo natančen čas, proces in okoliščine "potrženja". In drugič, pri Šentvidu srečamo svojevrsten pojav, ki med slovenskimi mesti in trgi nima primere. Naselje je namreč vse do drugega desetletja 19. stoletja, ko je v celoti pripadlo Kranjski, delila kranjsko-goriška deželna meja. Tako je glavnina vasi stala na goriških tleh, manjši del na desnem bregu potoka Pasji Rep pa na kranjski strani. Za povrh je goriški del Šentvida predstavljal domala neznatno enklavo sredi kranjskega ozemlja,¹²⁹ kar je v literaturi donedavna ostalo povsem prezrto.¹³⁰ Slednje

¹²⁰ Rutar, *Sv. Križ*, str. 138. – Ker Rutar privilegija ne navaja tudi v Dodatku med listinami iz Attemsovega arhiva, sklepamo, da ga je videl drugje, prejkone v Sv. Križu.

¹²¹ Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 101. – Leta 1818 sta v uradnem seznamu krajev goriško-gradiške dežele (*Alphabetisches Verzeichnis*) navedena kot mesti Gorica in Gradišče ob Soči (Gradiška).

¹²² ASG, Catasto Giuseppino (Morelliano), 48, S. Croce, fol. 6.

¹²³ *Slovenija na vojaškem*, str. 108 in sekcija 187.

¹²⁴ Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 1 (zemljevid celotne Notranje Avstrije iz leta 1794) in No. 12 (zemljevid goriške in tržaške kresije iz leta 1797). – Po Kindermannu sta na Goriškem mesti Gorica in Sv. Križ, na Gradiškem pa Gradišče ob Soči in Oglej. Na zemljevidu celotne Notranje Avstrije je Sv. Križ pomotoma izpuščen, na zemljevidu goriške in tržaške kresije je vrisan na napačnem mestu pri Tomaju.

¹²⁵ *Alphabetisches Verzeichnis*, str. 22.

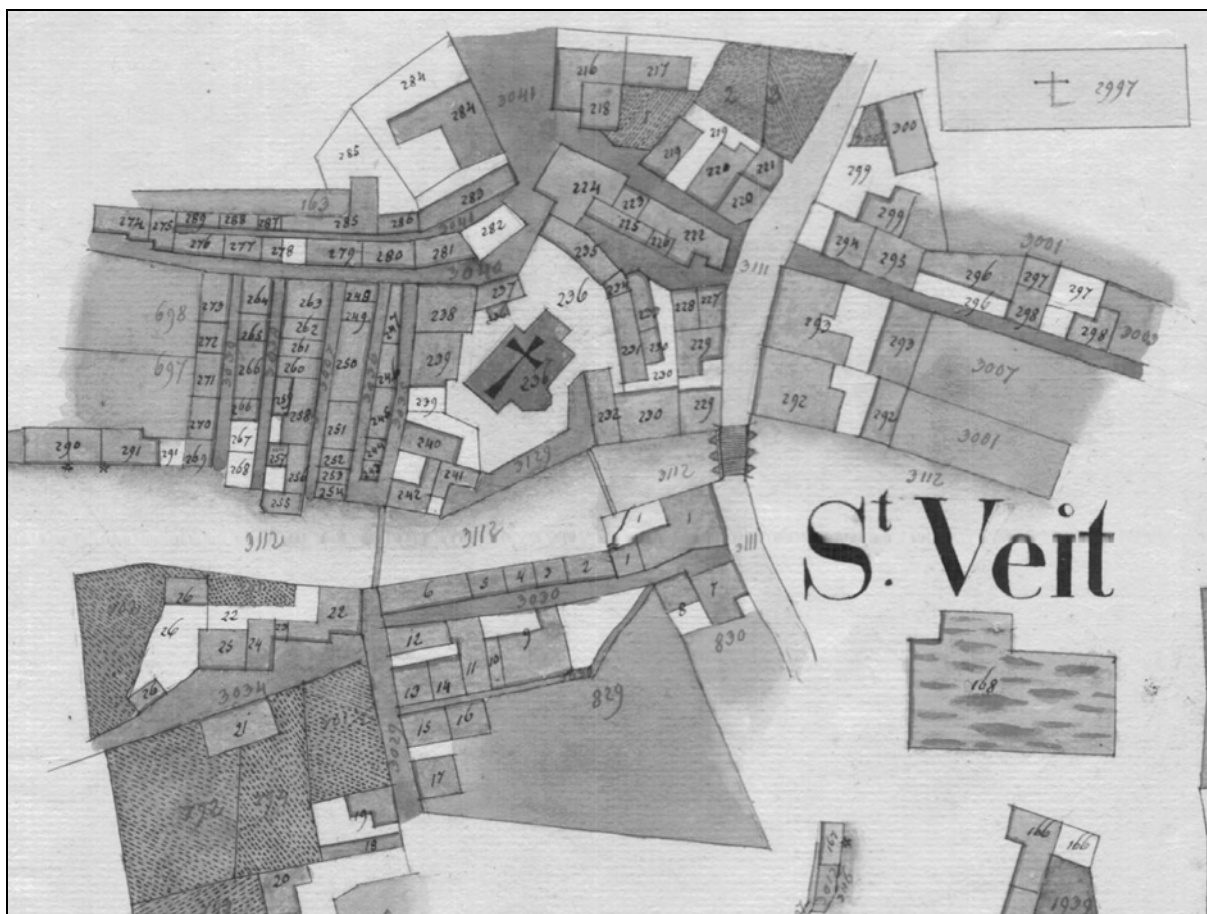
¹²⁶ Po ustanovitvi modernih občin leta 1850 je bil Sv. Križ le navadna krajevna občina (Ortsgemeinde). Kot naselje je še leta 1885 veljal za vas, nato pa so mu, kot pričajo uradni krajevni repertoriji, do konca avstro-ogrske monarchije vendarle vsaj simbolno ponovno priznavali naziv mesto. – *Orts-Repertorium* 1873, str. 5; *Special-Orts-Repertorien* 1885, str. 28; *Special-Orts-Repertorium* 1894, str. 36; *Leksikon občin* 1906, str. 10; *Ortsrepertorium* 1918, str. 13.

¹²⁷ Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 128. – Plesničar, *Ajdovščina*, str. 67, 68–69. – Prim. *KLS* I, str. 20, 31.

¹²⁸ Golec, *Družba*, str. 237 sl.

¹²⁹ Natančno razdeljenost kraja med dve deželi je moč sledovati od prve hišne numeracije leta 1770 (ŽU Podnanos–Šentvid, krstna matična knjiga 1759–1784).

¹³⁰ Kolikor smo mogli ugotoviti, je ta pojav omenil šele Jurij Rosa v Enciklopediji Slovenije, 9. zvezek, Ljubljana 1995, str. 18.

Šentvid na franciscejski katastrski mapi leta 1822 – potok Pasji Rep ločuje nekoč goriško Knežijo (zgoraj) od kranjske Mešije (spodaj).¹³¹

se zdi toliko bolj presenetljivo ob dejstvu, da je védenje o pripadnosti kraja dvema deželama dolgo živelo v kolektivnem spominu in se ne nazadnje še danes odraža v mikrotoponimih Knežija za goriški ter Mešija za manjši, kranjski del vasi.

Kdaj in kako je sploh prišlo do tega svojevrstnega pojava? Razloge gre iskati v poznosrednjeveški razdeljenosti vasi med dva zemljiška gospoda: gospostvo Rihemberk in kartuzijo Bistra. Vse kaže, da je glavnina vasi prišla pod rihemberško gospostvo Goriških grofov šele proti koncu 15. stoletja,¹³² saj jo prvič srečamo v urbarju gospostva Rihemberk leta 1502, tj. neposredno po habsburškem prevzemu goriških posesti. Urbar na-

vaja v Šentvidu župana in 22 podložnih ognjišč.¹³³ Pozneje, ko so bili imetniki rihemberškega gospostva baroni Lanthieriji, so celotno tukajšnjo rihemberško posest iz praktičnih razlogov vključili v svoje drugo gospostvo – Vipava. To se je moralo zgoditi med letoma 1599 in 1622,¹³⁴ žal pa sta prenos in sploh posestna podoba Šentvida povsem nedokumentirana vse do terezijanskega katastra sredi 18. stoletja. Podoben, vendar z viri bolje podprt prenos podložnega kraja z rihemberškega na vipavsko gospostvo, srečamo precej pozneje, sredi 18. stoletja (1753), pri Gočah, kar je

¹³³ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 105, I/59, lit. R XI, urbar Rihemberk 1502, fol. 30, 45; urbar Rihemberk 1503, fol. 25 – 26, 40.

¹³⁴ Leta 1599 je večinski del Šentvida še zanesljivo spadal pod sodno oblast Rihemberka (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s.d., prezentirano 24. 7. 1599). Leta 1622 pa je bil že združen z vipavskim delom. Tedaj so namreč Lanthieriji skušali šentviški soseski v nasprotju z običajem sami postaviti župana, kar kaže, da je vas že imela enega samega namesto dveh županov, tj. pomožnega uslužbenca vipavskega gospostva (ŽU Podnans–Šentvid, 6. 6. 1622, s. d, pritožba soseske deželnemu upravitelju in vicedomu).

¹³¹ ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, k. o. Šentvid pri Vipavi, mapa 1822.

¹³² V rihemberškem urbarju iz leta 1485 Šentvid še pogrešamo (po objavi v: M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 145–151). Tudi v urbarju gospostva Vipava iz leta 1499 je šentviška župa obsegala samo okolico brez samega Šentvida (prav tam, str. 251–252).

Goriški enklavi Šentvid in Razdrto na izseku zemljevida poknežene grofije Goriške in Gradiške po letu 1754.¹³⁵

tem bolj pomenljivo, saj so tudi Goče, enako kot Šentvid, še naprej ostale enklava poknežene grofije Goriške sredi kranjskega ozemlja.¹³⁶

Zavoljo te posebnosti se je Valvasor v Slavi vojvodine Kranjske Šentvida zgolj dotaknil pri opisu graščine Podbrje, v katerem je pripomnil, da stoji večji del trga na goriških tleh.¹³⁷ Tudi postojnski okrožni glavar je leta 1752 zapisal, da v razmere v trgu nima vpogleda, saj ta razen nekaj hiš v celoti sodi pod Goriško.¹³⁸ Z maloštevilnimi hišami na Kranjskem je bila mišljena Mešija, prvotno Menišija, ulica ali "gasa" na desnem bregu Pasjega Repa, ki je dobila ime po tukajšnjem svobodnem dvorcu (*freyhoff*) menihov iz kartuzije Bistra in ki ji je v virih vsaj deloma moč slediti v 15. stoletje.¹³⁹

Poleg bistrškega dvorca je stalo v tem delu vasi še nekaj kartuzijski podložnih domov,¹⁴⁰ tik nad njimi pa ena huba in četrtna hube v rokah svobodniške družine Markovič, ki ju je eden njenih članov, jezuit Karel Emerik, leta 1690 podaril svoji

leta 1659: ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/2u, urbar Bistra 1659, fol. 79'–81). Navzlic podatku v urbarju, da je bil dvorec kupljen, pa v kranjski imenjski knjigi, ki seže v trideseta leta 16. stoletja, ni pri samostanu Bistra prav nobenih sledov o tej posestni pridobitvi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 1 (1539); št. 4 (1546–1618), fol. 10). Vse torej kaže, da je pridobitev te posesti segala še v srednji vek. Morda je dvorec identičen s hišo, ohišnico in vrtom "*zu sandt Veidt*", ki jih je Nikolaj pl. Lueg, goriški gradiščan v Lienzu, daroval samostanu leta 1453 (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Samostan Bistra, 1453 V. 31.; prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 152), ali pa s samostansko kletjo, omenjeno leta 1480, ko je Bistra tik ob njej kupila od domačina Šimica Vraniča še eno klet (prav tam, 1480 XI. 25., s. l.; prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 155). Obe skupaj očitno sestavljata jedro poznejšega svobodnega dvorca, nakar je Šembijec Martin Koprivec v leta 1497 sestavljeni oporoki zapustil samostanu še tri kleti v kraju in vrsto vinogradov v okolici (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Samostan Bistra, 1497 V. 11.; prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 154). – Dvorec s hišami in kletmi je dejansko sestavljal zaključeno ulico – "gaso", ki se kot posebno bistrško pomirje leta 1729 upravičeno imenuje "*vnsero gassen zu St. Veith*" (ARS, AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospodstvo Bistra, knj. 1, urbar Bistra 1729, I. del, pag. 69).

¹⁴⁰ Prim. Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 280.

¹³⁵ ARS, AS 1069, Zbirka kart in zemljevidov, III/99.

¹³⁶ Goče so prav tako ležale na goriških tleh (*in görzerischen territorio gelegen*) pod gospodstvom Rihemberk, a jih je grof Ferdinand Lanthieri leta 1753 po dedovanju vključil v svoj vipavski urbar (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164, No. 37, 21. 10. 1755). V kranjski imenjski knjigi ni pri vipavskem gospodstvu zabeležena ne pridobitev Goč ne Šentvida, kar je glede na pripadnost drugi deželi tudi razumljivo (prim. ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 30; št. 6 (1662–1756), fol. 30).

¹³⁷ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 472–473.

¹³⁸ ARS, AS 6, RK, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

¹³⁹ Po urbarju Bistre iz leta 1606 je šlo za dvorec z nekaj podložniki v "gasi" (urbar je inseriran v bistrški urbar iz

redovni hiši – ljubljanskemu jezuitskemu samostanu.¹⁴¹ Slednjič je na kartuzijane in jezuite ostal le še medel spomin, saj je njuna posest v zadnji četrtini 18. stoletja, kmalu po razpustu obeh samostanov, prešla v zasebno last.¹⁴²

Opisana razdeljenost Šentvida med dve deželi ter dva oz. tri zemljiške gospode pa sicer ni predstavljala ovire, da kraj kot celota ne bi mogel pridobiti trškega statusa. Rojstvo tega pomeni listina nadvojvode Ferdinanda, izdana 26. decembra 1598 v Gradcu.¹⁴³ Njena vsebina sicer ne govori o kakšni formalnopравни povzdignitvi kraja v trg, temveč o podelitvi tedenskega sejma šentviški soseski ali komunu, kar pa je Šentvid v skladu s tedanjimi pojmovanji uvrstilo med trge. Tako so se Šembijci naslednje leto v pismu nadvojvodi Ferdinandu samozavestno označili kot "tržani in gostači trga Šentvid na Vipavskem" (*n. vnnd n. burgerschaft vnd inwohner des margkhts St. Veith in Wippacher Boden*).¹⁴⁴ Temu je nedolgo zatem sledila še najzgodnejša izpričana raba naziva trg (*markt St. Veith*), zapis v urbarju kartuzije Bistra iz leta 1606.¹⁴⁵

Nekoliko natančneje si oglejmo, kako in v kakšnih okoliščinah je šentviška soseska prišla do omenjenega deželno knežjega sejemskega privilegija in s tem do trškega naziva. Nobenega dvoma ni, da so imeli Šembijci na merodajnih mestih dobre zveze in vplivne zagovornike, saj je bil sam postopek od prošnje do podelitve sejma izjemno kratek. Privilegijska listina je namreč datirana samo dobre tri mesece zatem (26. 12. 1598), ko je prošnja šentviške soseske podprl kranjski deželni

vicedom (6. 9. 1598). Poleg tega oblasti v Gradcu v nasprotju z običaji niso niti poskušale pridobiti mnenj potencialno prizadetih sosednjih gospodstev, mest in trgov, ampak so se preprosto ravnale po vicedomovih priporočilih. Kranjski vicedom je v teh med drugim zapisal, da so Šembijci pridobili na bogastvu in si postavili zidane hiše, tako da je kraj zdaj veliko bolj podoben mestu ali trgu kakor vasi.¹⁴⁶

Slednje je v znatni meri res držalo in je deloma opaziti še danes. Kamnita gradnja sicer ni nikakršna posebnost Šentvida, saj je značilna za širši primorski prostor, zato pa šentviška arhitektura – zlasti z oboki premoščene nadstropne hiše v ulicah – resnično daje vtis urbanega kraja, še posebej v delu, imenovanem Gase, ki ga sestavlja skoraj pravilna pravokotna parcelacija petih vzporednih ozkih uličic.¹⁴⁷ Vendar je sam urbani videz še najmanj prispeval k pridobitvi deželno knežjega sejemskega privilegija in k posledični uveljavitvi trškega naziva. Veliko bolj ga je pogojevala ugodna lega vasi ob enem najlažjih prehodov k morju, na razcepu prometnic proti Gorici in Trstu.¹⁴⁸ Tako so v Šentvidu pred koncem 16. stoletja pobirali kar tri različne pristojbine: mitnino na donosni deželno knežji mitnici, sredstvenino za deželne stanove in končno še t. i. naklado.¹⁴⁹

Prav v kopičenju pristojbinskih uradov so sosednji Vipavci videli kamen spotike, ko so se nadvojvodi pritožili nad novo podeljenim šentviškim sejmom. Razdeljenost Šentvida med dve jurisdikciji je namreč po njihovem privedla v kraj dvojno pobiralce prometnih pristojbin, kar naj bi koristilo tihotapcem, da so se na ta način laže izogibali nadzoru in prijetju.¹⁵⁰ Poleg tega naj bi razcvet

¹⁴¹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 711'. – Hkrati z Markovičevim imenjem je bilo v imenjski knjigi preneseno na jezuite tudi nekdanje imenje Vipavca Hansa Distla (prav tam, fol. 5'). – Čeprav je doktor Wolfgang Markovič voden pod Vipavo, in ne pod Šentvidom, je iz prejšnje imenjske knjige razvidno, da je šlo za rodbino iz Šentvida (*St. Veith in Wippacher Boden*), katere imenje je nastalo iz pridobljene posesti pl. Khünburgov in Paradeiserjev (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 468, 484'). Bržčas so bili šentviški Markoviči v sorodu s Francem Jurijem Markovičem, poplemenitenim mitničarjem v trgu Planina, ki je imel ob smrti leta 1700 med drugim tudi hišo v Šentvidu (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 69, fasc. XXXI, M–50, 22. 12. 1700, str. 2).

¹⁴² Leta 1776 je nekdanje jezuitsko imenje kupil svetni duhovnik Franc Rustja. Dve manjši hiši in zemljišča je razprodal, večjo hišo pa z oporoko zapustil šentviškemu komunu za stanovanje duhovnika (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 46, RDA, P 240, No. ad 5, 26. 10. 1799, No. ad 6, 16. 7. 1804; prim. *Postojnsko okrajno glavarstvo*, str. 176–177).

¹⁴³ ŽU Podnanos–Šentvid, privilegij nadvojvode Ferdinanda, 1598 XII. 26., Gradec. – Prepis v: ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2.

¹⁴⁴ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (po 27. 1. 1600). – Enak dopis hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid.

¹⁴⁵ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, I/2u, urbar Bistra 1659, fol. 79'–81, 10. 6. 1606.

¹⁴⁶ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, 6. 9. 1598.

¹⁴⁷ Poseg premišljene načrtovalčeve roke je tu nesporen, razlog takšne zasnove pa zelo verjetno ne tiči samo v podnebnih razmerah, temveč tudi v obrambnih namenih. Sistem zavitih ulic je značilen za pomembnejše primorske kraje: Sv. Križ pri Vipavi, Goče, Ajdovščino, Štanjel, Šmartno v Brdih in druge, pri čemer je pravilnejši floris Šentvida omogočila ugodnejša konfiguracija zemljišča. – ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, k. o. Šentvid pri Vipavi, mapa 1822; prim. Miklavčič–Brezigar, Podnanos – Št. Vid, str. 17–18.

¹⁴⁸ Prim. Gestrin, *Trgovina*, str. 213.

¹⁴⁹ Leta 1524 se prvič omenja že tedaj precej donosna deželno knežja mitnica (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 113, I/64, lit. S XXXVII–19, urbar Senožeče 1524, fol. 51'). F. Gestrin (*Trgovina*, str. 209–210), na podlagi istega vira trdi, da je mitnica delovala vsaj že v 15. stoletju. V naslednjih desetletjih se ji je nato pridružil sredstveninski urad deželnih stanov in pred koncem stoletja še pobiranje naklade. V svojem poročilu glede pritožb nad tedenskim sejmom govorijo Šembijci o deželno knežji uradni hiši in uradnikih–mitničarjih, o uradniku deželnih stanov, ki že veliko let pobira sredstvenino, in o nedavno uvedeni nakladi (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d., po 27. 1. 1600; kopijo dopisa hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid).

¹⁵⁰ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d.; ŽU

trgovine izkoristili predvsem podjetni italijanski trgovci iz Karnije in Bergama, ki da se naselijo v Šentvidu le za toliko časa, da si s prekupčevanjem in tihotapljenjem napolnijo žepe, nakar se vrnejo v domovino. Končno so Vipavci v pritožbi na dvor zapisali še očitek, da se Šembijci prav zaradi priseljenih Italijanov tako močno oklepajo katoliške vere.¹⁵¹

Vse kaže, da so nevoščljivi vipavski sosede prav s to navedbo zadeli bistvo problema. Rastoče nasprotje med Vipavo in napredujočim Šentvidom se je namreč odražalo tudi v verski pripadnosti njunih prebivalcev. Vipavski tržani in še zlasti njihov vodilni sloj so se, kot smo videli, v dobršni meri odločili za luteranstvo. Šembijci so nasprotno ostajali katoličani, kar jim je še na dolgi rok prinašalo koristi.¹⁵² Tako je njihova opredelitev za katolištvo gotovo pripomogla že k ustanovitvi lastne kaplanije leta 1573.¹⁵³

Upravičeno lahko sklepamo, da se je šentviška soseski splačalo igrati na katoliško karto tudi v prošnji za sejmski privilegij, katere vsebine sicer ne poznamo. Vicedom in deželni knez, ki sta bila, kot smo videli, prav tisto leto 1598 v nadvse zaostrenih odnosih s protestantskimi Vipavci, sta zato tem prej podprla prizadevanja katolištvu zvestih Šembijcev.

Povsem zlahka pa se novi tedenski sejem vendarle ni mogel legitimirati. Tržani Vipave so se namreč naslednje leto v Gradcu pritožili nad pešanjem svojega tedenskega sejma in predvsem nad živahnim in škodljivim tihotapljenjem žita in živine skozi Šentvid na Beneško.¹⁵⁴ Ker je kranjski vicedom pred izdajo sejmskega privilegija preskočil običajno poizvedovanje pri potencialno prizadetih sosedih, je deželni knez leta 1600 in 1602 sejem začasno odpravil, a je odpravo obakrat prav kmalu preklical z utemejitvijo, da so ugovori Šembijcev povsem upravičeni. Pri tem je poslej tudi ostalo, in to navzlic temu, da naj bi se zoper novo uvedeni sejem poleg Vipave dvignili kranjski in goriški deželni stanovi, mesti Trst in Gorica ter še 26 drugih prizadetih komunov.¹⁵⁵

Ko so se stvari slednjič polegale, ni Šentvidu nihče več oporekal trškega naslova. Pri tem je zanimivo spoznanje, da se trg vsaj v uradnih naslovitvah in samonaslovitvah vedno imenuje skupaj s sosesko – kot "markt und comaun".¹⁵⁶ Nosilec trških, bolj rečeno tržnih pravic, je bila namreč šentviška soseska, zato tudi redko zasledimo kolektivno poimenovanje "purgarji".¹⁵⁷

Po drugi strani pa je bila pravna osnova, na katero je mogel Šentvid opirati svoj trški naziv, med vsemi desetimi kranjskimi trgi novoveškega nastanka prav tu najmočnejša. Medtem ko se trški naslov drugih trgov ni opiral na noben pravni akt, sta se edinole Šentvid in Cerknica lahko sklicevala na deželnoknežji privilegij tedenskega sejma. Pridobila sta ga skoraj hkrati konec 16. stoletja, ravno v času, ko je deželnoknežji sejmski privilegij implicitno še pomenil pravico do trškega naslova.¹⁵⁸

Med Cerknico in Šentvidom so tudi sicer obstajale podobnosti: oba kraja sta bila odmaknjena od sedeža zemljiškega gospodstva in oba sta v "trško obdobje" stopila kot večji vasi z župno organi-

24. marca. 1600 in ga 5. aprila posredoval bratom Lanthieri, naj ga razglasijo v svojem deželskem sodišču Vipava. 16. maja je vicedom poročal v Gradec, da je bil ukaz izvršen (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, 21. 3. 1600, 5. 4. 1600; prepis enakega dopisa z dne 21. 3. 1600 hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid). Po izdaji nadvode ponovne sejmske koncesije 30. junija je kranjski vicedom že 7. julija izdal javni ukaz vsem zastavnim imetnikom gospostev, oskrbnikom, mestnim in trškim sodnikom, podvrženim vicedomskemu uradu, naj Šembijcem ne povzročajo nobenih težav (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W–2, 30. 6. 1600, 7. 7. 1600). – Sejmu nasprotna mesta, trgi in komuni so 20. marca 1602 dosegli njegovo vnovično odpravo, a je tudi tej nedolgo zatem sledil preklic (ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo Jakoba Schmutscha notranjeavstrijski vladni in komori z zadnjim datumom 20. 3. 1602). Proti novemu sejmu so se borili zlasti Vipavci, ki so se še sredi leta 1602 obrnili na goriške deželne stanove, naj za njegovo odpravo posredujejo pri deželnem knezu, a so stanovi pisali na dvor le za mnenje (ASPG, Stati provinciali, P 18 [1600–1604], pag. 559–560, 29. 7. 1602, pag. 625–626, 11. 4. 1603). – Ob povedanem je vsekakor zanimivo, da se v polemiki za in proti sejmu prav nikoli ne omenjajo Lanthieriji, zemljiški gospodje glavnine Šentvida, tedaj zastavni imetniki deželnoknežjih gospostev Vipava in Rihemberk. Njihov molk, karkoli ga je že izzvalo, je pomenljiv. Zdi se, da so bili tihi, a vplivni podporniki Šentvida na račun vipavskega trga, saj so si edino oni mogli obetati gospodarsko korist od obeh.

¹⁵⁶ Kot taka je v letih 1642 in 1730 izprosila tudi cesarski potrditvi sejmskega privilegija (ŽU Podnanos–Šentvid, listini Dunaj 1642 IV. 28. Dunaj in 1730 VI. 28., Dunaj).

¹⁵⁷ Šembijci dejansko niso veljali za "purgarje", čeprav so naslavljanje s tržani vsaj sprva skušali uveljaviti. Tako so se leta 1599, neposredno po pridobitvi prvega privilegija, posnemajoč Vipavce, še sami smelo podpisali kot "tržani in gostači" (*n. vnnd n. burgerschafft vnd inwohner des margkhts St. Veith in Wippacher poden*). – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (po 27. 1. 1600). – Enak dopis hrani tudi ŽU Podnanos–Šentvid.

¹⁵⁸ Prim. Golec, *Družba*, str. 238.

Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo z zadnjim datumom 20. 3. 1602.

¹⁵¹ Bergamci in Karnijci naj bi svoje nedovoljene posle tem laže opravljali zato, ker leži Šentvid na goriško-kranjski meji pod dvema jurisdikcijama, kjer jim mitninski uradniki prav zato ne morejo nikoli prijetei (ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo z zadnjim datumom 20. 3. 1602).

¹⁵² Prim. Gruden, *Zgodovina*, str. 742–745. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–3; šk. 261, I/135, lit. R XIV–9. – ARS, AS 2, Stan. A. I, šk. 96, fasc. 54/11, snopič 8.

¹⁵³ Poseben kaplan za Šentvid je sicer obstajal že prej, zdaj pa je kaplanija dobila pravico podeljevanja zakramentov (prim. Rosa, *O starejši*, str. 43).

¹⁵⁴ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d., prezentirano 24. 7. 1599.

¹⁵⁵ Kranjski vicedomski urad je prejel ukaz o odpravi sejma

zacija. Glede pravno-upravne avtonomije pa so se pozneje med njima zarisale opazne razlike, ki jih gre pripisati neenakim zgledom pri sosednjih meščanskih naseljih. Cerkničani, sosedje edinega notranjskega mesta Loža in trga Planina, ki je prav tako premogel sicer veliko skromnejšo trško samoupravo, so, denimo, sredi 17. izposlovali pravico, da se njihov župan poslej imenuje trški sodnik (*Richter, judex*), kar kaže, da je slejkoprej dobil tudi širše pristojnosti.¹⁵⁹

Šentvid se v pravno-upravnem pogledu nasprotno nikoli ni dvignil nad raven kmečke soseske. Tu namreč, enako kot v Vipavi, niso poznali diferenciacije na polnopravne tržane in netržane niti avtonomnih trških organov.¹⁶⁰ Razloge za to lahko ne nazadnje pripišemo dejstvu, da so vsa Šentvidu najbližja meščanska naselja – drugače kot ona v okolici Cerknice – pogrešala bistvene elemente trške oz. mestne avtonomije. Kot že rečeno, se t. i. trški sodnik v Vipavi in Postojni ne samo nikoli ni osamosvojil od funkcije deželskega sodnika, ampak je v 17. stoletju sploh prenehal obstajati tudi po naslovu. Podobno kratka je bila epizoda z lastnim, od zgoraj postavljanim trškim sodnikom v tržcu Senožeče,¹⁶¹ ne nazadnje pa se niti mesto Sv. Križ ni osamosvojilo od zemljiškega gospostva in v pogledu avtonomije niti za korak ni prehitelo navedenih trgov.

Šentvid je bil tako nominalno trg, enako kot prej vključen v istoimensko župo, ki je poleg samega kraja obsegala še nekaj okoliških vasi in raztresenih zaselkov. Enako kot župa se tudi šentviška soseska ali komun ozemeljsko ni pokrivala s samim krajem, ampak je združevala širši okolišč cerkve oz. kaplanije sv. Vida.¹⁶² Šentviški komun kot tak je torej ostajal navadna vaška soseska, le da je ob siceršnjih srenjskih obveznostih in pravicah premogel večji delokrog. Tako se je ponášal s sejmskim privilegijem, ki mu je omogočal upravljanje s sejmi in njihovimi prihodki.

Že od nekdaj je soseska volila tudi župana, čeprav ta ni bil njen predstojnik, temveč organ vipavskega gospostva. Tudi ko so ji Lanthieriji leta

1622 hoteli postaviti župana mimo njene volje, se soseska ni dala ugnati, ampak si je stare pravice spet izborila s pritožbo pri deželnem vicedomu.¹⁶³ Nadalje sta od leta 1660 izpričana še dva simbolna elementa krajevne samouprave, ki sicer utegneta biti precej starejša: to sta uporaba lastnega soseskinega pečata (*der nachbarschafft sigil*) in komunska hiša (*im den comaun hauß*), v kateri so urejali skupne zadeve vključno z uradnimi opravili.¹⁶⁴ Soseski sta kot predstojnika (*komunitats vorsteher*) načelovala vsakokratna izvoljena ključarja cerkve sv. Vida,¹⁶⁵ za konkretne zadeve pa jo je mogel zastopati v ta namen izbrani "odbor sosedov", na primer leta 1686 v pravdi z grofom Lanthierijem (*ein außhuss etliche vnser benachberten*).¹⁶⁶

Neznano kdaj, bržčas že ob ustanovitvi posebne kaplanije leta 1573, si je šentviška soseska pridobila tudi prezentacijsko pravico za vsakokratnega krajevnega kaplana, ki ga je potrjeval in umeščal vipavski župnik.¹⁶⁷ Povezanost med sosesko in kaplanom – tega so Šembijci upravičeno imeli za svojega človeka – se nenazadnje odraža v tem, da so se prav v šentviškem župnišču ohranili originalni sejmski privilegiji in vrsta soseskinih dokumentov, brez katerih bi bilo naše védenje o preteklosti kraja znatno okrnjeno.

Šembijci so se torej pokazali kot skrbni varuhi spomina na svoje posebne pravice, na katere so bili v svojih trških časih tem bolj ponosni. Trški naslov so namreč karseda dosledno pritikal pred ime soseske vsakič, ko so izstavili kak uradni dopis, pritožbo ali prošnjo. Nesporno jim je naslov trg zagotavljal rahlo prednost pred drugimi soseskami, pa četudi je bil trg kot tak moteč tujek v očeh okoliških gospostev. Pri tem se je le težko otresti vtisa, da je Šembijcem pravdanje z okoliškimi gosposčinskimi upravitelji celo godilo, saj je obenem utrjevalo kolektivno zavest o lastni posebnosti in superiornosti nad kmečkimi soseskami. Nadvse zgovorno je, denimo, dejstvo, da so v 17. in 18. stoletju pred ograjnim sodiščem v Ljubljani

¹⁵⁹ Prim. prav tam, str. 243–249.

¹⁶⁰ Referenco predstavljajo matične knjige šentviške kaplanije (ŽU Podnanos–Šentvid, matične knjige: krstne 1683–1842, poročne 1785–1837, mrliške 1784–1873).

¹⁶¹ Golec, Senožeče, str. 371–374.

¹⁶² Glede obsega šentviške soseske imamo zanimive podatke s konca 16. in začetka 17. stoletja. Ko so se Šembijci potegovali za ohranitev sejmskega privilegija, so v prošnji deželnemu knezu navedli, da šteje njihova soseska nad 200 hišnih ognjišč, in v podkrepitev trditve celo priložili seznam 197 gospodarjev. Vipavci so nato poročali v Gradec, da omenjeni seznam v resnici navaja gospodarje, raztresene vse tja do Razdrtega. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II–2, s. d. (po 27. 1. 1600). – ŽU Podnanos–Šentvid, nedatirano poročilo Jakoba Schmutscha notranjeavstrijski vladni in komori z zadnjim datumom 20. 3. 1602.

¹⁶³ ŽU Podnanos–Šentvid, 6. 6. 1622, s. d, pritožba soseske deželnemu upravitelju in vicedomu.

¹⁶⁴ ŽU Podnanos–Šentvid, 16. 5. 1660. – Komunska hiša (*in domo communitatis s. Viti*) se omenja tudi v letnih računih cerkve sv. Trojice (ŽU Vipava, U 3, 1686–1748, 29. 8. 1715, 28. 8. 1719). Iskati jo je v eni od štirih t. i. "gemeinde haus", ki so po franciscejskem katastru stale ob trgu okoli cerkve (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, Protocoll der Bau-parcellen der gemeinde St. Veith, 28. 3. 1823).

¹⁶⁵ ŽU Podnanos–Šentvid, 27. 1. 1783, 14. 7. 1787 (*komaun probsten*), 12. 7. 1793 (*komunitats vorsteher*).

¹⁶⁶ Prav tam, 28. 3. 1686.

¹⁶⁷ Leta 1730 se je šentviška soseska (*n. comaun zu St. Veith ob Wippach*) pritožila deželnemu upravitelju, češ da ji vipavski župnik krati prezentacijsko pravico (ŽU Podnanos–Šentvid, 12. 5. 1730). V pristojnosti soseske (*die nachbarschafft zu St. Veith ob Wippach*) je bilo tudi sprejemanje in plačevanje organista (prav tam, prezentirano 17. 12. 1691).

imeli prav Šembijci med kranjskimi trgi in mesti skoraj največ odprtih pravn.¹⁶⁸

Gospodarska struktura Šentvida je bila sicer daleč od tipično trške. Na področju neagranih dejavnosti je kraj od svoje kmečke okolice odstopal predvsem po rednem sredinem tedenskem sejmu in navzočnosti mitnic. Šentviški tedenski sejem naj bi, kot rečeno, znatno škodil vipavskemu in sosednjemu trgu celo odtegnil funkcijo tedenskega tržnega kraja, vendar moremo o dejanskem pomenu in donosnosti šentviškega sejma le ugibati. Glede na vsebino pritožb ob njegovi uvedbi bi ga mogli označiti kot pretežno žitni sejem, medtem ko se kot sejmsko blago – nadvse pomenljivo – nikoli ne omenja sol, ki je sicer predstavljala poglavitni artikel večine notranjskih tedenskih sejmov.¹⁶⁹

Navzočnost sejmov tudi ni posebej spodbudila obrtne dejavnosti. V terezijanskem katastru iz srede 18. stoletja sta namreč v vsej šentviški župi izpričana le dva (prava) rokodelca (zidar in kovač),¹⁷⁰ pa tudi okoli 1830 se je z obrtjo kot dopolnilno dejavnostjo ukvarjala komaj vsaka šesta družina.¹⁷¹ Šembijci so torej živeli od kmečkega dela na pretežno drobnih posestih, prekupčevanja in od prodaje presežkov pridelanega vina.

Šentvid med trgi notranjskega prostora tudi v demografskem pogledu ni prednjačil. V 70. letih 18. stoletja, iz katerih je na voljo prvi pregled nad vsemi domovi v kraju, je bilo teh dobrih 60, od tega deset na Kranjskem.¹⁷² Nasprotno so vsi drugi notranjski trgi, razen Planine, Prema in

medtem povsem propadlega tržca Senožee, že sredi stoletja premogli najmanj sto hiš.¹⁷³ Zato pa je Šentvid kazal elemente tipičnega notranjskega trga po strukturi domov in posesti: ob starem vaškem jedru kmetij vzdolž glavne ceste je namreč od 16. stoletja dalje prevladovala mlajša kajžarska posest s težiščem v goriških Gasah in kranjski Mešiji.¹⁷⁴ V vrsti notranjskih trških naselbin je torej našel svoje mesto kot nekoliko imenitnejša in po sejmski funkciji dobro prepoznavna vas.

Do kdaj je obstal šentviški tedenski sejem, ni z gotovostjo dognano; vemo le to, da je sejmski privilegij še leta 1730 potrdil cesar Karel VI.¹⁷⁵ Najsi bo, da je sejem ugasnil še v 18. ali že v 19. stoletju, pa trški naslov Šentvida vsaj do konca 18. stoletja ni bil sporen. Čeprav je raba trškega naziva pešala in ga je vse bolj zamenjeval naziv komun,¹⁷⁶ se namreč kraj vse dotlej navaja kot trg tudi v uradnih pregledih, ki zadevajo status naselij.¹⁷⁷ V tem pogledu predstavlja mejnik čas Ilirskih provinc, ko je celoten Šentvid prvič pripadel isti pokrajinski enoti – tedanji provinci Istra. Po restavraciji avstrijske oblasti je leta 1814 postal del Kranjske,¹⁷⁸ najpozneje leta 1819 pa so ga tudi uradno uvrstili med vasi.¹⁷⁹

¹⁷³ Prim. Golec, *Družba*, str. 627.

¹⁷⁴ ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, A 182, k. o. Šen tvid pri Vipavi, mapa 1822.

¹⁷⁵ ŽU Podnanos–Šentvid, listina 1730 VI. 28., Dunaj

¹⁷⁶ V sodnih in drugih aktih se v 18. stoletju začenja izpuščati oznaka "markt" in ostaja samo "n. comaun zu St. Veit" (npr. ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 22 (1722–1744), pag. 102, 9. 2. 1724; ŽU Podnanos–Šentvid, 18. 7. 1722, 10. 5. 1723, 5. 1. 1725, 23. 8. 1728, 27. 1. 1733). – Za vipavsko gospodarstvo je bil Šentvid v naslovu nedatiranega urbarialnega registra iz 17. stoletja le vas (*das dorff S. Veith*), medtem ko se Vipava v enakem registru imenuje trg (*Markht Wippach*) (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 61, XXIX/B, L–34, 19. 2. 1694, str. 9, 10).

¹⁷⁷ Trg najdemo npr. v poročilu postojnskega okrožnega glavarja o gospodarskem stanju notranjskih trgov leta 1752 (ARS, AS 6, RK, šk. 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752) in na uradnem seznamu trgov v kranjskem šematizmu leta 1795 (*Schematismus* str. 188). Kot trg navajata Šentvid tudi Florijančičev zemljevid Kranjske iz leta 1744 (*Deželopisna karta*) in jožefinski vojaški zemljevid 1784–1787 (*Slovenija na vojaškem*, str. 133 in sekcija 207), medtem ko Šentvid na vsega nekaj let mlajšem Kindermannovem zemljevidu Notranje Avstrije (pomotoma) ni vrisan niti kot kraj (Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 1 (zemljevid celotne Notranje Avstrije iz leta 1794) in No. 12 (zemljevid goriške in tržaške kresije iz leta 1797).

¹⁷⁸ Nekdanja goriška posestva Goče, Šentvid, Razdrto, Veliko in Malo Ubeljsko so pod Francozi prenehala biti enklave sredi kranjskega ozemlja. Po restavraciji avstrijske oblasti pa je bila 21. oktobra 1814 dokončno odločena njihova pripadnost Kranjski (Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 106; prim. Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 40, 53–56).

¹⁷⁹ *Alphabetische Ortschafts-Tabelle*, fol. E. – V tem času (1817) je štel Šentvid 78 hiš in 401 prebivalca (*Haupt-Ausweis*, str. 68).

¹⁶⁸ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, protokoli št. 16 (1698–1701), pag. 731, 23. 2. 1701; protokoli št. 17 (1701–1704), pag. 180, 5. 4. 1702; protokoli št. 19 (1710–1714), pag. 118, 4. 3. 1711; protokoli št. 22 (1722–1744), pag. 212–213, 16. 1. 1727, pag. 345, s. d. (Gemeine vortrag po 2. 4. 1729), pag. 579, 15. 1. 1735, pag. 733–734, 6. 3. 1739, pag. 739, ad 20. 3. 1739, pag. 743, 1. 6. 1739, pag. 768, ad 11. 4. 1740.

¹⁶⁹ O sejmski trgovini s soljo prim. Golec, *Družba*, str. 562–566.

¹⁷⁰ ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 20, BT, P 164, No. 19, 23. 11. 1748.

¹⁷¹ V katastrski občini Šentvid je od 200 družin v 186 hišah živelo od obrti in kmetijstva 34 družin, vse ostale pa izključno od obdelovanja zemlje (ARS, AS 176, Fr. kat. za Kranjsko, Cenilni operati, A 182, Šentvid pri Vipavi, Catastral=Schätzung=Elaborat der Gemeinde St. Veith, 14. 11. 1832).

¹⁷² Prvi pregled nad vsemi domovi ponuja krstna matična knjiga po oštevilčenju hiš leta 1770 (ŽU Podnanos–Šentvid, krstna matična knjiga 1759–1784). – Podatki iz terezijanskega katastra niso popolni. Terezijanski kataster za Goriško navaja leta 1753 v goriškem delu vasi (villagio) (!) 61 hiš, od tega 57 kmečkih (casa rustica) in 4 "meščanske" (casa civile) (ASG, Catasto Teresiano, busta 21, pezzo 110, S. Vitto di Vipacco). Za ugotavljanje posestnega stanja žal ni uporaben terezijanski kataster za Kranjsko, ker pri vseh zemljiških gospostvih razen pri enem govoru o celotni šentviški župi, ne pa tudi o kraju Šentvid (ARS, AS 174, Ter. kat., šk. 42, RDA, P 164 (gosp. Vipava), No. 49, s. d.; šk. 36, RDA, P 131 (graščina Orehek s Podbrjem), No. 9; šk. 34, RDA, P 120 (graščina Lože), No. 9).

IV. Ajdovščina

Za konec si kratko oglejmo še nekaj osnovnih razvojnih potez in temeljnih zmot v zvezi z Ajdovščino, četrto vipavsko meščansko naselbino, ki sicer sodi v okvir naše obravnave le posredno, kot naslednica ugaslih funkcij starejših meščanskih naselij. Gre za svojevrstno vaško-grajsko naselbino, katere preteklost je še razmeroma slabo raziskana.

V pisanih virih se kraj prvič omenja šele leta 1500, ko je kralj Maksimilijan po zadnjem Goriškem grofu v bližini Šturij podedoval "staro poganško (ajdovsko) zidovje z nekaj pripadajoči pustimi zemljišči" in ga podelil Juriju pl. Elacherju in njegovim dedičem. O zapuščenosti ajdovskih ruševin pričajo Maksimilijanove besede, da to zidovje s pritklinami ni doslej služilo ne Goriškemu ne njemu samemu.¹⁸⁰ Henrik, brat Jurija Elacherja, je nato leta 1506 dobil od vladarja še posebno sodno pomirje (*ein burgfrid*), teritorialno omejeno na območje znotraj obzidja in bližnjo pristavo v Trnju, pri čemer se Ajdovščina takrat prvič omenja s tem imenom (*burgstal genant die Haidenschaft*).¹⁸¹

Simon Rutar, ki ni poznal Maksimilijanovih listin iz let 1500 in 1506, je o začetkih Ajdovščine zapisal več netočnosti in z njimi do danes "usodno" zaznamoval predstave o Ajdovščini kot o trgu. Maksimilijanovo podelitev pomirja je namreč razlagal kot pridobitev "tržnih pravic"¹⁸² in jo časovno povezal z vladarjevo potrditvijo neke posestne zamenjave pri Ajdovščini med Elacherjem in Thurni leta 1507.¹⁸³ Tako se omenjena letnica v literaturi

vztrajno ponavlja kot prva omemba Ajdovščine.¹⁸⁴ Rutar sam ji je dal v nadaljevanju razprave o Sv. Križu posredno še večjo težo s samovoljnim naslavljanjem kraja kot trga in s trditvijo, da so Elacherji (!) Ajdovščino "povzdignili v trg".¹⁸⁵ Tako kot ni mogoča interpretacija, da je Ajdovščina s pomirjem dobila trške pravice, tudi Rutarjeva tako zgodnja oznaka trg nima prav nikakršne osnove, saj za kraj v virih ne takrat ne pozneje ne zasledimo trške oznake, ampak zgolj poimenovanje vas.¹⁸⁶

Ajdovščina je resda vsaj od začetka 16. stoletja premogla letni sejem, vendar ta sam po sebi še zdaleč ni znamenje trškosti. Poleg tega se sejmi niso odvijali v sami Ajdovščini, znotraj obzidja, temveč pri nekoliko odmaknjeni podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika.¹⁸⁷ Sama cerkev se prvič omenja v goriškem urbarju leta 1507 (*am Khobl bey sannd Johannis gelegenn*), pomenljivo pri opisu Lokavca in locirana k Hublju,¹⁸⁸ saj je bila Ajdovščina takrat še povsem nepomembna. V zavetju ruševin poznoantičnega kasta je namreč ob Elacherjevi pristavi šele sčasoma zrasla obzidana naselbina njenih podložnikov, obe od srede 17. stoletja dalje v rokah rodbine pl. Edlingov.¹⁸⁹

V gospodarskem pogledu se Ajdovščina v senci kriškega mesta in vipavskega trga dolgo ni mogla razviti v trgovsko-sejemsko in obrtno središče. Zato pa je obzidano naselje ob glavni deželni cesti izstopalo s svojo markantno podobo. Tako govori Valvasor o Ajdovščini celo kot o mestu (*Stadt Heidenschaft*), ki da nosi ime po nekdanjem velikem antičnem mestu in leži, razen nekaj hiš, na goriških tleh.¹⁹⁰ Prav tako označuje Ajdovščino kot mesto sto let pozneje, v 80. letih 18. stoletja, jožefinski vojaški zemljevid. Po opisnem delu istega vira ima naselje same trdne zgradbe, obzidje pa je

¹⁸⁰ Listina kralja Maksimilijana govori o Ajdovščini kot o: "ein alts haidnisch gemeür mit sambt etlichen öden gründten" (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7, prepis listine 1500 VII. 11. Augsburg). Jurijev brat Henrik Elacher je četrto stoletja pozneje v poročilu deželno-knežji komisiji zapisal, da gre za "burgstal" v Ajdovščini, pust morda že 300 let: "so villeicht ab 300 jar ode gebest ist" (prav tam, s. d., po 27. 10. 1524).

¹⁸¹ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7, prepis listine 1506 IX. 2., Radgona. – K. Czoernig postavlja podelitev pomirja Henriku Elacherju že v leto 1501 (Czoernig, *Görs*, str. 849, op. 1).

¹⁸² Ajdovščini je enako kot Sv. Križu pripisal pridobitev trškega statusa na podlagi zmotne interpretacije, da podelitev pomirja pomeni "obmejen prostor s tržnimi pravicami". Tako pravi v razpravi o Sv. Križu: "Ajdovščina postala je namreč trg ob istem času kot Sv. Križ" (*Sv. Križ*, str. 129), v zvezi z Maksimilijanovo domnevno potrditvijo posestne zamenjave leta 1507 pa: "Ob jednom dovoli Ajdovščini tudi obmirje in jej podeli torej tržne pravice" (str. 130).

¹⁸³ Rutar, *Sv. Križ*, str. 130. – Podatek je Rutar povzel po R. Pichlerju, *Il Castello*, str. 278 (ta se sklicuje na devinski arhiv), in C. Czoernigu, *Görs*, str. 680, ki v resnici sploh ne govorita o Maksimilijanovi potrditvi posestne zamenjave, temveč zgolj o sami zamenjavi. Rutar je poleg tega najprej pravilno povzel, da je šlo za posestva "pri Ajdovščini" (str. 129), takoj zatem pa jih je imenoval preprosto "v ajdovščini" (str. 130). P. Plesničar je zato zmotno razumel, da je šlo za samo Ajdovščino: "Miha in Fabo della Torre sta Ajdovščino prepustila Henriku Ela-

cherju, ki je dal Thurnom v zameno svoja posestva v štanjelski okolici" (Plesničar, *Ajdovščina*, str. 54).

¹⁸⁴ Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 127; *KLS*, str. 19; Plesničar, *Ajdovščina*, str. 54–55.

¹⁸⁵ Rutar, *Sv. Križ*, str. 145–146. – Zavestno ali ne se je Rutar pozneje v Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski izognil izrecni oznaki Ajdovščine kot trga, ponovil pa je letnico 1507 in enačenje podelitve pomirja (obmirja) s "tržnimi pravicami" (Rutar, *Poknežena grofija*, 1893, str. 127).

¹⁸⁶ Npr. v zapuščinskem inventarju grofa Antonia Lanthierija: "ein Register über das dorff Ha ydenschafft" (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 61, XXIX/B, L-34, 19. 2. 1694, str. 10).

¹⁸⁷ Proščenje pri sv. Janezu je prvič izpričano okoli leta 1520, in sicer spomladi v križevem tednu (M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 175, 182.); ARS, AS 1, Vic. A., šk. 167, I/96, lit. C VII-1, 31. 8. 1569, s. d. (pred 31. 8. 1569).

¹⁸⁸ ASG, Coronini-Cromberg, busta 257, fasc. 652, fol. 98.

¹⁸⁹ O lastnikih Ajdovščine prim. Rutar, *Sv. Križ*, str. 145–146; Plesničar, *Ajdovščina*, str. 63 sl.

¹⁹⁰ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 272.

Ajdovščina na franciscejski katastrski mapi leta 1821, desno v obzidju graščinski kompleks (št. 17).¹⁹¹

¹⁹¹ ARS, AS 176, Fr. kat. za Primorsko, mapa št. 96.

bilo medtem že spremenjeno v hiše.¹⁹² Ne Valvasor ne jožefinski vojaški zemljevid nista relevantna vira za dejanski status naselja in se pri poimenovanju mesto preprosto opirata le na zunanjo podobo kraja. Ta je vsekakor odločilno vplivala, da sta dva kartografa 18. stoletja Ajdovščino uvrstila med trge. Najprej J. D. Florijančič na zemljevidu Kranjske (1744), ki v delu Goriške, kolikor jo zemljevid še zajame, neupravičeno označuje kot trge vrsto pomembnejših vasi.¹⁹³ Pol stoletja pozneje navaja Ajdovščino med petimi goriškimi trgi tudi Kindermannov zemljevid Notranje Avstrije (1794).¹⁹⁴ Razen v navedenih kartografskih in domoznanskih opisih povsod upravičeno pogrešamo trško, kaj šele mestno oznako. Vsi znani primarni viri govorijo o kraju zgolj kot o vasi ali preprosto kot o Ajdovščini.

Najzgodnejši popolni pregled posestnega stanja kraja ponuja šele terezijanski kataster iz leta 1753, hkrati dober pokazatelj socialne strukture Ajdovcev. V tem času je bilo v Ajdovščini poleg Edlingove gosposčinske hiše (*casa signorile*) in komunske hiše cerkve sv. Janeza Krstnika še 96 hiš, od tega kar 84 kmečkih (*casa rustica*), štiri kajže (*cabotto di paglia*), sedem "navadnih hiš" (*casa ordinaria*), v treh primerih določene označenih kot kolonske (*colonica*), ter ena sama "meščanska hiša" (*casa civile*) družine Rodeschini.¹⁹⁵ Tri desetletja in pol pozneje, leta 1788, odkriva jožefinski kataster že precej drugačno posestno stanje. Soseska oziroma katastrska občina Ajdovščina (*Comunita di Ajdussina*) je štela 127 oštevilčenih hiš in dodatno še kakšno neoštevilčeno, pri čemer žal pogrešamo socialno ali stavbno kategorizacijo. Vaški status kraja je neizpodbiten, saj se med drugim tako imenuje ledina "della Villa", na čelu vaške skupnosti pa je župan (*decano*).¹⁹⁶ Povečanje števila hiš za dobrih 30 med letoma 1753 in 1788 je bilo gotovo povezano tudi s fizičnim širjenjem vasi, še posebej na jugovzhodnem koncu do Hublja.¹⁹⁷ Nasprotno se je stanovanjski fond v naslednjih štirih desetletjih povečal le za kakšnih

deset hiš. Tako je Ajdovščina po popisu iz leta 1827 premogla 136 stanovanjskih hiš, v katerih je prebivalo 154 družin in 662 oseb, od tega 315 moških in 337 žensk.¹⁹⁸

O gospodarski podobi kraja in strukturi prebivalstva je znanega še manj kot o razvoju naselja. Pravzaprav je za zgodnejši čas še najbolj zgovoren terezijanski kataster, ki, kot že rečeno, domala vse hiše označuje kot kmečke, kolonske in "navadne". Če izvzamemo fužine ob Hublju¹⁹⁹ in mlajši papirni mlin,²⁰⁰ vemo o gospodarskem stanju Ajdovščine prav malo vse tja do prve tretjine 19. stoletja, ko je kraj že v znatni meri prevzel gospodarske funkcije ugašajočega Sv. Križa. Čeprav uradno zgolj vas (1818),²⁰¹ je Ajdovščina predstavljala pomembno neagrarno središče, saj je okoli leta 1830 po približni oceni živela od obrti in "industrije" okoli tretjina prebivalstva, ostali dve tretjini pa od kmetijstva.²⁰² O natančnejši gospodarski sliki viri tega časa molčijo. Franciscejski kataster iz leta 1822 glede poklicev ajdovskih hišnih posestnikov ni zgovoren, saj pri vsakem navaja zgolj njegov glavni poklic. Tako veliko večino označuje zgolj kot kmete (*Bauer*) in le peščico z neagrarnim poklicem.²⁰³ Podobnost s Sv. Križem je v tem pogledu velika, le da ni med kriškimi hišnimi posestniki v katastru niti enega obrtnika ali kramarja.²⁰⁴ Ajdovščina mu je s svojo ugodnejšo lego že pred tem odtegnila tako ali tako skromna gospodarska obeležja urbanega naselja.

Za obzidano vas ob Hublju je pomenilo pomembno prelomnico leto 1848, s katerim se na Slovenskem končuje fevdalna doba in z njo naša obravnava. Kraju je namreč prineslo dva dodatna atributa novodobnega "meščanskega naselja": dobil je cesarski privilegij za dva letna sejma in postal sedež novo ustanovljenega sodnega okraja.²⁰⁵ Slednje je Ajdovščino nepovratno povzdignilo v

¹⁹² Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, str. 102 in sekcija 187.

¹⁹³ Florijančič, *Deželopisna karta*. V spodnjem delu Goriške, ki ga zemljevid še zajame, so trgi tudi Kanal, Solkan, Renče, Šempas in goriška enklava Razdrto.

¹⁹⁴ Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*, No. 1 (zemljevid celotne Notranje Avstrije iz leta 1794) in No. 12 (zemljevid goriške in tržaške kresije iz leta 1797). – Po Kindermannu so na Goriškem trgi Kanal, Krmin, Bovec, Ajdovščina in Tolmin.

¹⁹⁵ ASG, Catasto Teresiano, busta 1, Aidussina.

¹⁹⁶ ASG, Catasto Giuseppino (Morelliano), 104 II, 105 II, Aidussina. – Razen hiše, mlina in žage grofa Alberta Edlinga, spadajočih pod jurisdikcijo Sv. Križ, so vsi domovi sodili pod jurisdikcijo Ajdovščina. – Za podatke o Ajdovščini v terezijanskem in jožefinskem katastru se najlepše zahvaljujem Vojku Pavlinu.

¹⁹⁷ Prim. tloris Ajdovščine na sočasnem jožefinskem vojaškem zemljevidu (Rajšp, *Slovenija na vojaškem*, sekcija 187).

¹⁹⁸ AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 10 – Aidussina, Operato dell'Estimo Catastrale della Comune di Aidussina, str. 51'.

¹⁹⁹ Gl. Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 674–687.

²⁰⁰ Gl. predvsem Šorn, Starejši mlini, str. 91–92, 94–96.

²⁰¹ *Alphabetisches Verzeichnis*, str. 18.

²⁰² AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 10 – Aidussina, Operato dell'Estimo Catastrale della Comune di Aidussina, str. 51'.

²⁰³ Od kmetov (*Bauer*) ima po eden še kramarsko prodajalno, strojarsko delavnico oziroma dva mlina. Štirim posestnikom je v katastru namenjena oznaka "Bürger", med njimi lastnikoma papirnega mlina, žage in kramarske prodajalne, po dva sta navedena kot kramarja (*Krämmmer*) in čevljarja, po eden kot trgovec (*Kaufmann*), vinotoč (*Schenkewirth*), kovač in pobiralec vinskega davka. Pri hiši – graščini vdove grofice Edlingove, sicer stanujoče v Gorici, je pripisano, da gre za gostišče (*Wirthhaus*). AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 9, No. 96 Bauparcellen von Heidenschaft, 1. 4. 1822.

²⁰⁴ AST, Catasto Franceschino, Elaborati, 695, No. 97, Protocoll der Bau-Parcellen der Gemeinde H. Kreutz, 12. 4. 1822.

²⁰⁵ Plesničar, *Ajdovščina*, str. 68–69, 179.

upravno in gospodarsko središče goriškega dela Vipavske doline, minilo pa je vendarle še nekaj desetletij, preden se je konec 19. stoletja otresla statusa navadne vasi in tudi uradno postala trg.²⁰⁶

Sklep

Ne glede na status mesta oz. trga so Sv. Križ, Vipava in Šentvid funkcionirali kot navadne vaške soseske z nekaj gospodarskimi, zlasti sejemskimi predpravici. Temu ustrezno so tudi njihovi prebivalci v pravnem pogledu ostajali podložniki, ki se niso v ničemer razlikovali od podložnega življa svoje kmečke okolice, četudi so se tu in tam, a vse redkeje, lahko naslavljati kot "purgarji".

Tako kot sta Sv. Križ in Šentvid pozno, domala anahrono, pridobila mestni oz. trški naslov, sta ga zelo zgodaj tudi uradno izgubila. Ob povedanem ne preseneča, da je danes v kolektivni zavesti domala izginil celo spomin, da sta sploh kdaj bila mesto in trg. Zato pa je nasprotno močno živa zavest o trgu Vipava, tem najstarejšem in edinem srednjeveškem meščanskem naselju obravnava-nega prostora. Ne glede na to, da je bila Vipava prisiljena del svojih trških funkcij prepustiti mlajšim konkurentom, najprej Sv. Križu, nato Šentvidu in slednjic Ajdovščini, je trški naslov navzlic temu ohranila celo v lastnem imenu Trg, v okolici še danes prepoznavnem sinonimu za Vipavo.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vic. A. – Vicedomski urad za Kranjsko.

AS 2, Stan. A. I – Deželni stanovi za Kranjsko, 1. registratura.

AS 6, RK – Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani.

AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek.

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko.

AS 174, Ter. kat. – Terezijanski kataster za Kranjsko.

AS 176, Fr. kat. za Kranjsko – Franciscejski kataster za Kranjsko.

AS, 179, Fr. kat. za Primorsko – Franciscejski kataster za Primorsko.

AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko.

AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani.

AS 313, Deželnoglavarsko sodišče za Kranjsko.

AS 719, Kartuzijanski samostan in državno gospostvo Bistra.

AS 742, Gospostvo Kanal.

AS 1063, Zbirka listin: Listine iz HHStA, Samostan Bistra.

AS 1074, Zbirka urbarjev.

AS 1080, Collectanea – Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko.

AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov: Listine iz HHStA.

ASG – Archivio di Stato di Gorizia

Catasto Giuseppino (Morelliano).

Catasto Teresiano.

Coronini-Cromberg.

ASPG – Archivio storico provinciale di Gorizia

Stati provinciali.

AST – Archivio di Stato di Trieste

Catasto Franceschino, Elaborati.

AUG – Archiv der Universität Graz

Apparat der Maximilian-Regesten.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

All. Urk. Reihe – Allgemeinde Urkundenreihe.

I.Ö. HK – Innerösterreichische Hofkammer.

I. Ö. Reg. – Innerösterreichische Regierung.

Registatur der (niederösterreichischen) Kammer.

ZRC SAZU, ZIMK – Znanstvenoraziskovalni center

SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Zapuščina Milka Kosa, fasc. 44, Gradivo za historično topografijo Primorske, geslo Križ v Vipavski dolini.

ŽU Kamnje – Župnijski urad Kamnje

Matične knjige.

ŽU Podnanos–Šentvid – Župnijski urad Podnanos–Šentvid

Matične knjige.

Spisovno gradivo.

ŽU Vipava – Župnijski urad Vipava

Knjige: U 3, U 6, U 11, U 13.

Matične knjige.

Spisovno gradivo.

ŽU Vipavski Križ – Župnijski urad Vipavski Križ

Matične knjige.

Status animarum.

LITERATURA

Alphabetische Ortschafts-Tabelle von Krain und den Villacher Kreis. Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Adelsberger Kreises. Laibach, 1819.

Alphabetisches Verzeichnis der Städte, Märkte und Dörfer im Gebiete des k. k. Illyrisch-Küsten-Guberniums. Triest, 1818.

Arko, Mihael: *Zgodovina Idrije.* Gorica : Katoliška knjigarna, 1931.

²⁰⁶ Kdaj natanko se je to zgodilo, bo potrebno še natančneje raziskati. Leta 1885 je bila Ajdovščina vsekakor še vas, leta 1894 pa se že prišteva med trge. – *Special-Orts-Repertorien* 1885, str. 27; *Special-Orts-Repertorium* 1894, str. 36.

- Benedik, Metod – Kralj, Angel: *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca* (Acta ecclesiastica Sloveniae 16). Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 1994.
- Bianchi, Josephus: *Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis. Opus saeculi XIV*. Udine, 1847.
- Catalogus cleri dioecesis Labacensis* 1859.
- Chmel, Joseph: *Actenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilian's I.*, Zweiter Band. Wien : Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1855.
- Chmel, Joseph: *Regesten des römischen Kaisers Friedrich III. 1452–1493*, 2. Abt. Wien : C. Gerold's Sohn, 1859.
- Czoernig, Carl, Freiherr von: *Görz Oesterreich's Nizza nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca*. I. Band. Das Land Görz und Gradisca. Wien : Wilhelm Braumüller, 1873.
- Dimitz, August: Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, I. Gottschee. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* XIX (1864), str. 55–58.
- Enciklopedija Slovenije*, 9. zvezek. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1995.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana : Slovenska matica, 1975.
- Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana : Slovenska knjiga, 1995.
- Gestrin, Ferdo: *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana : SAZU, 1965.
- Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani). Ljubljana, 1999.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora. *Zgodovinski časopis* 54 (2000), str. 369–393, 523–562.
- Golec, Boris: Senožče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54, 2006, str. 365–384.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1910–1916.
- Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl... im Jahre 1817*.
- Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Band 3, *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, 1. Auflage, Stuttgart : Klett-Cotta, 1986.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem*. Primorska: *Oglejski patriarhat / Goriška nadškofija / Tržaška škofija*. Nova Gorica : Goriški muzej, grad Kromberk, 2001.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana : DZS, 1997.
- Jug, Stanko: Slovenski "zapovedni list" iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXII (1942), str. 74–84.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV (1943), str. 36–57.
- Kindermann, Joseph Carl: *Atlas von Innerösterreich*. Reprint. Wien : Archiv Verlag, 2005.
- Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga (KLS I). Zahodni del Slovenije. Ljubljana : DZS, 1968.
- Koblar, Anton: Drobtinice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* I (1891), str. 1–38; II (1892), str. 30–92; III (1893), str. 16–27, 101–109, 184–201, 244–252; IV (1894), str. 13–30, 73–78.
- Koloini, Borut: *Križ je bu enkrat mejstu. Življenje nekega kraja*. Vipavski Križ : samozal., 1992.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana : ZRC SAZU, 1994.
- Kos, Franc: Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* XII (1902), str. 57–84, 97–131, 137–176.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del* (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja). Ljubljana : SAZU, 1954.
- Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana : DZS, 1995.
- Kranjc, Janez: Privilegij mesta Lož iz leta 1477. *Notranjski listi*. I. *Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977*. Stari trg pri Ložu 1977, str. 41–64.
- Leksikon občin kraljestev in dežel zastopanih v državnem zboru*. VII. *Avstrijsko-ilirsko Primorje (Trst, Gorica in Gradiška, Istra)*. Dunaj, 1906.
- Lexikon des Mittelalters (LMA), II. München und Zürich : Artemis Verlag, 1983; VII. München : Lexma Verlag, 1995.
- Mauring, J. E.: Utemeljitev mesta Višnje Gore. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, IV, 1894, str. 30–32.
- Mell, Anton: *Görz und Gradisca. Kärnten, Krain, Görz und Istrien* (Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abteilung, 4. Teil. Die Landsgerichtskarte). Wien : A. Holzhausen, 1929.
- Miklavčič, Maks: Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave. *Glasnik*

- Muzejskega društva za Slovenijo XXV–XXVI (1944–45)*, str. 3–64.
- Miklavčič-Brezigar, Inga: Podnanos – Št. Vid ali Šentvid in po domače Šembid – identifikacijski elementi kraja. *Št. Vid – Podnanos. Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini*. Nova Gorica : Pokrajinski arhiv, 1996.
- Mlinarič, Jože: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana : Družina, 2001.
- Mlinarič, Jože: Krško in njegova gosposčina v srednjem veku. *Krško skozi čas 1477–1977*. Krško : Skupščina občine Krško 1977, str. 25–44.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig : Verlag von Holm und Goldmann, 1909.
- Ortsrepertorium der österreichischen Länder. VII. Österreichisch-illyrisches Küstenland*. Wien, 1918.
- Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradiska und Istrien*. Wien 1873.
- Pichler, Rodolfo: *Il Castello di Duino*. Trento 1882.
- Plesničar, Pavel: *Ajdovščina. Pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij*. Nova Gorica : Pokrajinski arhiv, 1997.
- Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija. Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah*, I. del. Ljubljana : Založba Zvezne tiskarne in knjigarne, 1925.
- Postojnsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski oris*. Postojna : R. Šeber, 1889.
- Rajšp, Vinko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804). Opisi*. 3. zvezek. Ljubljana : ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1997.
- Rosa, Jurij: O starejši zgodovini cerkvene uprave v Št. Vidu – Šembijški dušni pastirji. *Št. Vid – Podnanos. Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini*. Nova Gorica : Pokrajinski arhiv, 1996.
- Rupel, Mirko: Slovenski akt ob protireformacijski epizodi v Vipavi 1598. *Slavistična revija IX (1956)*, str. 45–64.
- Rutar, Simon: Archivalisches aus Wippach. *Mitteilungen des Musealvereins für Krain IV (1891)*, str. 53–60.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradščanska. Prirodnoznanstvi, statistični in kulturni opis (22 podob)*, Ljubljana : Matica Slovenska, 1892.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradščanska, Zgodovinski opis*. Ljubljana : Matica Slovenska, 1893.
- Rutar, Simon: Sv. Križ vipavski. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko II (1892)*, str. 126–150.
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*. Laibach, 1795.
- Smole, Emil: Vipavski Križ. *Goriška srečanja I (1966)*, str. 37–45.
- Special-Orts-Repertorien der im oesterreichischen Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder, VII. Küstenland*. Wien, 1885.
- Special-Orts-Repertorium des österreichisch-illyrischen Küstenland. Wien, 1894.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1986.
- Šorn, Jože: Starejši mlini za papir na Slovenskem. *Zgodovinski časopis 8 (1954)*, str. 87–117.
- Štrekelj, K.: Dvoje glagoliških zapisov na obhodnem listu kranjskem iz leta 1556. *Časopis za zgodovino in narodopisje 2 (1905)*, str. 154–155.
- Trpin, Drago: Urbarji za gospostvo Tolmin. *Arhivi XXII (1999)*, str. 180–186.
- Umek, Ema (ur.): *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja. Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije*. Ljubljana : Arhiv Slovenije, 1971.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, I–XV. Laybach, 1689.
- Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana : Leonova družba, 1929.

 R I A S S U N T O

Gli insediamenti cittadini della Valle del Vipava (Vipacco) e le loro caratteristiche alla fine dell'epoca feudale

L'articolo tratta degli insediamenti cittadini storici della Valle del Vipava (Vipacco) – due borghi (Vipava (Vipacco)) e Šentvid (S. Vito) e una città (Sveti Križ (S. Croce)) – e accenna anche ad Ajdovščina (Aidussina), villaggio dall'aspetto urbano, che ha acquisito il titolo di borgo solo alla fine dell'epoca feudale. In tutti i quattro casi, si tratta di insediamenti con una o più particolarità, per le quali si trova raramente l'uguale anche in un territorio più ampio. L'unico borgo medievale classico era Vipava, che a cavallo tra il Medioevo e l'epoca moderna era molto probabilmente addirittura dotato di mura di cinta. Dalla metà del XVI secolo agli anni 20 del XVII era anche l'unico che come

borgo godeva di un'evidente autonomia, con un giudice provinciale e del borgo e un consiglio del borgo. Città quasi soltanto di nome è Sveti Križ (oggi Vipavski Križ), che con l'atto di promozione del Principe provinciale della fine del 1532 divenne un insediamento difensivo antiturco. Essendo tale senza una propria amministrazione cittadina né un'amministrazione autonoma, rappresentava una vera e propria eccezione tra le città slovene. Il villaggio di Šentvid pri Vipavi (oggi Podnanos), attraversato dal confine regionale tra la Kranjska (Carniola) e il Goriziano, si è guadagnato il titolo di borgo per via del privilegio del Principe provinciale, che la autorizzava a tenere una fiera settimanale, donato alla comunità di Šentvid nel 1598. Indipendentemente dallo status – città o borgo – Vipava, Sveti Križ e Šentvid funzionavano come consuete comunità paesane con alcuni privilegi economici, soprattutto fieristici. Coerentemente, anche i loro abitanti, dal punto di vista giuridico, sono rimasti vassalli che non si sono mai differenziati dalla popolazione soggetta delle campagne intorno.